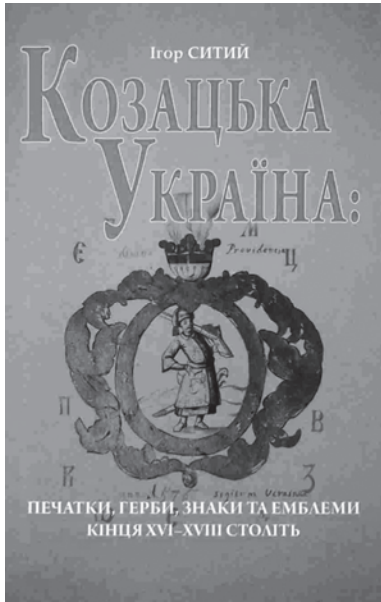

СВІТЛО І ТІНІ
КОЗАЦЬКОЇ СФРАГІСТИКИ.

Роздуми з приводу книги Ігора Ситого

«Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми
кінця XVI–XVIII століть. — Київ: Темпора, 2017. — 972 с., іл.»

На початку 2017 р. у видавництві «Темпора» вийшла друком книга чернігівського дослідника Ігора Ситого, що присвячена українській сфрагістиці козацького періоду. Ця робота стала підсумком багаторічних студій автора, розпорошених до цього у численних статтях, деякі з яких опубліковані у важкодоступних регіональних виданнях.

Книга складається з двох, приблизно однакових за обсягом, частин — власне дослідження, переважно присвяченого різноманітним аспектам функціонування печаток на території лівобережного Гетьманату, та додатків — у яких опубліковано печатки опрацьовані автором у рукописній колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі — ЧОІМ).

Найбільшу цінність являє собою власне друга частина, у якій, попри численні неточності та помилки, представлено значний масив печаток (всього 845 сфрагісів), здебільшого козацького періоду, з розгорнутими описами та достатньо якісними фотографіями пам'яток. В цілому, представлений у книзі І. Ситого матеріал становить один з найбільших, введених у науковий обіг українською історіографією, сфрагістичних комплексів. І безумовно може бути використаний у подальших сфрагістичних, і не лише, студіях, звичайно після виправлення недоречностей.

Разом з тим, реалізацію першої частини роботи, в якій зроблено спробу дати цілісне осмислення таким оригінальним явищам, якими були козацькі печатки і герби, не можна визнати вдалою. Книга І. Ситого має виразно претензійну назву «Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть», яка не відбиває вміщеного у ній

змісту. Адже попри заявлену спробу розглянути «печатки, герби, знаки та емблеми», дослідження має суто сфрагістичний характер. Геральдичні аспекти розглядаються цілком побіжно і не мають самостійного значення. А задекларований розгляд «знаків та емблем» взагалі є певною загадкою, адже жодних пам'яток поза сфрагістично-геральдичним колом, які б містили «знаки та емблеми», у роботі не представлено. Показово, що у висновках до своєї роботи І. Ситий торкається виключно проблем сфрагістики (с. 518–522), яка насправді єдиною мала б фігурувати у назві книги, що було б науково коректним, замість того щоб вносити у назву відверто зайві позиції.

Крім того, претензія автора змалювати цілісну картину побутування печаток і гербів у «Козацькій Україні» протягом кінця XVI–XVIII ст., розбивається об непереборну перешкоду, зведену самим автором. Річ у тім, що попри значний джерельний матеріал, яким оперує автор, опублікованих пам'яток явно недостатньо для загальних висновків ні з точки зору заявленої хронології, ні території, ні окремих сфрагістичних (і геральдичних) комплексів. Іншими словами, попри впевненість автора, «актуалізована джерельна база за своєю репрезентативністю та вірогідністю» не (!) «надає можливості всебічно (?! — *О.О.*) висвітлити печатки доби Гетьманщини та пов'язані з ними герби, емблеми й знаки» (С. 58), а «наявна сфрагістична колекція ЧОІМ» не (!) «дає можливість вичерпно (?! — *О.О.*) дослідити історію печаток Гетьманщини» (с. 53).

З останнього пасажу випливає, що насправді автор і не ставив собі за мету осмислити заявлену в назві книги тему, а лише — «печатки доби Гетьманщини», що є зрозумілим, з огляду на те що період кінця XVI — першої половини XVII ст. у дослідженні фактично не представлено, так само як і сфрагістично-геральдична спадщина таких козацьких регіонів як Слобідська Україна чи Правобережжя. Але, навіть у таких звужених рамках тематики дослідження, використаного автором матеріалу є цілком недостатньо.

У своїх студіях автор обмежився, за невеликими винятками, лише тими матеріалами, що зберігаються у ЧОІМ та Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Ці комплекси справді є достатньо значними, але не йдуть у жодне порівняння з матеріалами наявними у київських архівосховищах (Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАК) та Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України (далі — ІР НБУВ)), з якими автор книги не спромігся ознайомитися хоча б частково, рівно як і з іншими рукописними зібраннями, передусім — польськими. Його посилання на відповідні справи в ЦДІАК та ІР НБУВ (с. 523) зроблено, так би мовити, по мотивах наших публікацій, але зазвичай без належних посилань.

Попри амбітні заяви І. Ситий, що «для порівняння, уточнення, верифікації джерел використані печатки РДАДА, ДАЧО, МКУ, НКПКЗ, ЦДІАК та інших музеїв і архівів України, Росії, Польщі, Білорусі, Швеції» (с. 42, 518), насправді ні з матеріалами ЦДІАК, ні з «іншими» музейними та архівними зібраннями «України, Росії, Польщі, Білорусі, Швеції» автор не працював, а в Музеї історичних коштовностей України (МКУ) та Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (НКПКЗ) ознайомився аж з однією та двома одиницями зберігання відповідно (с. 523–524). І. Ситий, щоправда робить посилання на РГАДА (Российский государственный архив древних актов) (с. 230, прим. 2; с. 231, прим. 1), але вони наскільки безадресні, що не можна з'ясувати чого саме стосуються ці «посилання».

Проблема чернігівських зібрань полягає також у тому, що вони містять серйозні лакуни, як хронологічного, так і географічного характеру. Скажімо, у використаних І. Ситим матеріалах, майже відсутні сфрагістичні пам'ятки з домазепинського періоду (до 1687 р.), впродовж якого власне і було сформовано основні риси козацької геральдики та сфрагістики.

Так само нерівномірно представлено матеріал і у географічному відношенні — печаток, що походять з території північних полків (передусім, Чернігівського, Ніжинського і Стародубського) є значно більше ніж тих, що пов'язані з півднем лівобережного Гетьманату (Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Переяславський полки).

Суттєві лакуни бачимо і щодо окремих груп печаток. Приміром, у своїй роботі І. Ситий оперує зниклою малою кількістю полкових і сотенних печаток (8). Для прикладу, у нашій роботі 2009 р.¹ описано та проаналізовано 164 сфрагіси цієї групи. Недостатньою є кількість і розглянутих міських печаток (в книзі І. Ситого — 44, в нашій — 178). Практично не приділено уваги і таким специфічним пам'яткам як печатки городських і земських судів до 1782 р. Навіть, у випадку державних (військових) печаток, а також сфрагісів центральних установ Гетьманату, І. Ситий не спромігся використати весь введений у науковий обіг матеріал. Автора, щоправда, це ніскільки не зупиняє. Він твердить, що «у збірці ЧОІМ нами виявлено декілька полкових та сотенних печаток XVIII ст. (точніше — «2 полкових та 5 сотенних» (с. 212) — *О.О.*), які дозволяють з'ясувати характерні зображення та написи, форму, техніку та матеріали виготовлення, статус і функцію печаток, місце розташування у

¹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — Харків, 2009. — С. 92–115, 217–275.

документі, характер документів, до яких прикладали печатки» (с. 221). Сміємо запевнити, що — «не дозволяють».

Не менше проблем виникає і в разі з особовими печатками представників козацької старшини. Попри значну кількість опублікованих пам'яток, вони не дають змогу скласти цілісне уявлення щодо розвитку козацько-старшинської сфрагістики та геральдики, передусім через вузькі хронологічні рамки того комплексу печаток, яким користувався автор у своїй роботі. Чернігівські зібрання мають обмаль пам'яток XVII ст., з огляду на що автор робить висновок начебто «конституювання печаток козацької старшини відбувається у другій половині XVII ст. Розквіт припадає на кінець XVII — першу половину XVIII ст.» (с. 362). Між тим, опрацьований нами матеріал дає змогу простежити розвиток козацької родової геральдики та особової сфрагістики ще від останньої третини XVI ст. і констатувати, що вже у часи Хмельниччини козацько-старшинська сфрагістика і геральдика набрала цілком вироблених форм, що лише розвинулися у подальшому. Частково ці матеріали вже були введені нами до наукового обігу в дисертаційному дослідженні² та кількох розгорнутих статтях³ (для аналізу було залучено близько 700 раніше не публікованих печаток), але І. Ситим вони практично не використані.

Разом з тим, з невідомих причин автор включив у свою роботу огляд сфрагістичних пам'яток, які мало, або й зовсім, не стосуються заявленої теми дослідження. Критерієм для їх відбору та опрацювання слугувала лише їх випадкова наявність у зібраннях ЧОІМ та ДАЧО. Серед цих груп — особові печатки XVI ст. (9 печаток — див. с. 810–811), печатки річпосполитської шляхти (в т. ч. й руської та литовської, а не лише «польської», як наполягає автор на с. 879 та ін.) (12 — див. с. 763, 808–809, 879–882) і російського дворянства (близько 50 — див. с. 808–809, 825–848), печатки польських королів та принців (6 — див. с. 791–793), московських царів (5 — див. с. 793–794) і російських імператорів та імператриць (25 — див. с. 794–799), імператриці Священної Римської імперії Марії Терезії, яку І. Ситий невірно титулує «австрійською імператрицею» (с. 383, 799–800),

² *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV–XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — Київ, 2009. — 545 с.

³ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Том II. — Київ, 2006. — С. 177–214; *Однороженко О.* Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 16–105; *Однороженко О.* Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини XVI–XVII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск VI. — Київ, 2016. — С. 480–608.

міста Кенігсберга (с. 813), печатки адміністративних та судових установ, що з'явилися після ліквідації автономії Лівобережжя у 1782 р. (31 — див. с. 699–707, 812–813, 816–824), і навіть огляд радянських і пострадянських перипетій з міським гербом Чернігова (с. 410–412) та ін. (див. с. 365–367). Ці комплекси І. Ситий намагається штучно пов'язати з козацькою тематикою, шукаючи «витоки», «паралелі» та ін. Але незнання відповідного матеріалу та оперування недостатньою джерельною базою приводить автора до поверхових та безпідставних висновків.

Приміром, воєводу та господаря Молдавської (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) та Української (1680–1684) земель Юрія (Георгія) Дуку автор наполегливо іменує «Іоанном» або «Іо» (с. 184, 799, 813), хоч останнє слово це не ім'я господаря, а традиційний титул молдавських і волоських господарів⁴, в чому не важко переконатися ознайомившись як з відповідним актовим матеріалом⁵, так і господарськими печатками⁶. Походить цей титул від імені царя болгар і валахів Іоанна Калояна, так само як титули «цар/цісар» і «король» походять від імен Гая Юлія Цезаря та Карла Великого відповідно. За логікою І. Ситого польських королів або московських царів мабуть варто іменувати слідом за «Іоанном (Георгієм) Дукою», приміром, «Карлом (Жигимонтом Августом) Ягелоном» або «Цезарем (Олексієм Михайловичем) Романовим».

Автор вважає, що «печатка Генеральної військової канцелярії і за зображенням, і за написом була тотожна, як ми уже зазначали, державній» (с. 190). Між тим, жодної «печатки Генеральної військової канцелярії» ніколи не існувало, сфрагіси, які уживав цей найвищий

⁴ *Virtosu E.* Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea. — București, 1960.

⁵ *Уляницький В.* Материали для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XV вв. — Москва, 1887; *Bogdan I.* Documentele lui Ștefan cel Mare. — Vol. I: Hrisoave și cărți domnești (1457–1492). — București, 1913; *Bogdan I.* Documentele lui Ștefan cel Mare. — Vol. II: Hrisoave și cărți domnești (1493–1503). Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salvoconduce, scrisori (1457–1503). — București, 1913; *Costăchescu M.* Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. — Vol. I–II. — Iași, 1932–1933; *Costăchescu M.* Documentele moldovenești dela Bogdan voevod (1504–1517). — București, 1940; *Costăchescu M.* Documentele moldovenești dela Ștefăniță voevod (1517–1527). — Iași, 1943; Молдавия в эпоху феодализма. — Том I–VI. — Кишинёв, 1961–1992; Documenta Romaniae Historica. — Seria A: Moldova. — Vol. I–III. — București, 1975–1980; Documenta Romaniae Historica. — Seria B: Țara Românească. — Vol. I–VIII. — București, 1966–1996; Documenta Romaniae Historica. — Seria D: Relații între Țările Române. — Vol. I. — București, 1977.

⁶ *Bogdan I.* Album paléographique moldave. — București — Paris, 1926; *Cernovodeanu D.* Știința și arta heraldică în România. — București, 1977. — P. 210–219, 256–263; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — Харків, 2009. — С. 65–71.

колегіальний орган державної влади Гетьманату власне і були державними (військовими) печатками. В іншому місці ці останні автор взагалі безпідставно називає «гетьманськими» (с. 551).

Щодо зображення на печатці Генерального військового суду, то І. Ситий визначає суддівський жезл як «професійну атрибутику» (с. 190, 192), очевидно вважаючи уряд генерального судді таким собі відповідником нинішніх професійних суддів. А державні печатки з зображення герба Війська Запорозького (козак з мушкетом) автор відносить до портретних (!?) печаток. Оскільки всі ці сюжети неодноразово обговорювалися в українській історіографії, залишається загадкою, що стало причиною повного ігнорування І. Ситим висновків інших дослідників з заявлених питань.

Все це при тому, що навіть без самостійної пошукової роботи автор при бажанні міг би легко заповнити відповідні пробіли, якби не дотримувався хибного принципу спиратися у своїх студіях виключно на виявлені у чернігівських зібраннях матеріали. Адже вже на сьогодні у наукових обіг введено багато тисяч пам'яток як середньовічної української (руської) геральдики і сфрагістики, так і печаток річпосполитського періоду.

Приміром, у нашій статті присвяченій написам на руських печатках XIV–XVI ст. аналізується майже тисяча відповідних сфрагісів⁷. У виданнях 2008 р. опубліковано більше 1200 печаток української шляхти⁸. У науковий обіг в останні роки введено близько 800 князівських печаток⁹. Ще більше пам'яток цього періоду представлено у монографії присвяченій родовим гербам Руських земель Корони Польської¹⁰. Крім того, останнім часом опубліковано значну кількість робіт, в яких розглянуті найрізноманітніші аспекти функціонування особових печаток та родових гербів в українському (руському) суспільстві XIV–XV та XVI — першої

⁷ *Однороженко О.* Написи на руських гербових печатках кінця XIV — середини XVI ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск VI. — Київ, 2016. — С. 79–205.

⁸ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Харків, 2008. — 200 с.; *Однороженко О.* Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. — Харків, 2008. — 156 с.; *Однороженко О.* Гербовник Вацлава Руліківського: Геральдичні виписи. — Харків, 2008. — 96 с.

⁹ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. — Харків, 2008. — 180 с.; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — Харків, 2009. — 320 с.

¹⁰ *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. — Харків, 2009. — 312 с.

половини XVII ст.¹¹ На сьогодні можна констатувати, що рівень опрацьованості української геральдики та сфрагістики кожного з цих періодів є принаймні не меншим ніж козацької доби.

Тому торкаючись цих матерій автору варто було б звернути свою увагу на доробок колег, а не нагромаджувати відверті вигадки. Як то, стверджувати, що «становлення та розвиток самобутньої української сфрагістики й емблематики» припадає на кінець XVI–XVIII ст. Постає питання — на яких підставах автор вирішив, що українська (руська) сфрагістика у XI–XII, XIV–XV чи XVI ст. була не «самобутня» і не «розвинута»? З опублікованих на сьогодні джерел вимальовується цілком інша картина.

На цьому тлі, особливо впадають у вічі зауваження І. Ситого стосовно доробку інших авторів, які іноді висловлені відверто менторським тоном.

¹¹ 1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. — Київ, 2013. — 504 с.; *Алфьоров О.* Геральдика волинської аристократії другої половини XVI — початку XVII ст. (на прикладі сфрагістичних пам'яток) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 11. — Частина 1. — Київ, 2004. — С. 301–306; *Однороженко О.* До питання про українські назви родових гербів Корони Польської // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 14. — Київ, 2007. — С. 116–129; *Однороженко О.* Родова геральдика Волинської землі в другій половині XIV — першій половині XV ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — Випуск 822. — Харків, 2008. — С. 44–50; *Однороженко О.* Руська родова геральдика напередодні та після Люблінської унії: до питання генези річпосполитської геральдики // Проблеми інтеграції і інкарпарації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу. — Мінск, 2010. — С. 135–148; *Однороженко О.* Руськая сфрагістыка перыода позднага Сярэдневеков'я (XIV — сярэдзіна XVI в. // Антиквар. — Київ, 2010. — № 11 (48). — С. 38–44; *Однороженко О.* Украинские личные печати XVII–XVIII вв. // Антиквар. — Київ, 2010. — № 11 (48). — С. 52–54; *Однороженко О.* Родова геральдика Сіверскай, Смоленскай та Мстиславскай земель ВКЛ в XIV–XVII ст. // Герольд Litherland. — Горадня — Менск, 2011. — № 18. — С. 4–20; *Однороженко О.* Шляхецька геральдика Київскай землі XV — першій половині XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичной колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 170–256; *Білоус Н., Однороженко О.* Геральдика київських міщан другої половини XVI — першій половині XVII століть // Сфрагістичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 283–296; *Однороженко О.* До питання про час польсько-литовського «гербового розбратання» // Średniowiecze Polskie i Powszechnie. — Tom VIII. — Katowice, 2012. — S. 238–250; *Однороженко О.* Геральдика членів господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець, 2012. — С. 153–194; *Однороженко О.* «Печать есми свою приложил к сему листу». Памятники украинской (руської) сфрагістики литовско-польского периода // Антиквар. — Київ, 2014. — № 11 (87). — С. 76–81; *Аднарожанка А.* Рэстр гербавых пячатак Валовічаў XVI — першай паловы XVII ст. // Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII ст. / Склад. А. Янушкевіч. Навук. рэд. А. Шаланда. — Мінск, 2014. — С. 108–126.

Так, розмірковуючи над «незадовільним» на його думку станом дослідження «печаток сотенної старшини, товаришів та канцеляристів» І. Ситий «повчає» проф. Ганну Швидько — «Це призводить до того, що й досі дехто з істориків вважає, що «особисті печатки мали лише представники вищої козацької старшини» ... Тут же, для Г. Швидько, додамо, що доля батуринських архівів за 1709–1721 рр. відома. Вони згоріли під час пожежі 1723 р. ... Викликає заперечення твердження авторки, що буцімто «показники ревізій за станами кожного населеного пункту завірялися лише підписами значкових товаришів» ... Це занадто категоричне твердження» (с. 324–325, прим. 5). Оцінюючи ці закиди, варто взяти до уваги, що все ж таки проф. Швидько ніколи сфрагістичними студіями спеціально не займалася, з огляду на що агресивна реакція І. Ситого на неточні висновки іншого дослідника, що спираються на принагідні спостереження, є щонайменше невиправданою.

Між тим, у самого автора явні проблеми не те що зі спеціальними, а з самими елементарними знаннями, так би мовити, загальноісторичного характеру. Так, І. Ситий безпідставно зараховує до складу генеральної та полкової старшини «господарів гетьманських рангових маєтностей, писарів Генерального військового та полкових судів, правителів Генеральної військової канцелярії», вважаючи, що вони «фактично за своїм станом, функціями та впливом належали до цього прошарку українського суспільства» (с. 274). Насправді ж, ні фактично, ні юридично вони до «цього прошарку» не належали¹². Автор намагається ілюструвати свою тезу знаннями подробиць біографії Івана Федоровича Чарниша, який начебто «стрибнув» із посади господаря Батуринського замку «аж до генерального судді». Однак, на перевірку, цей «стрибок» відбувся у якийсь надто вигадливий спосіб, адже Іван Чарниш, який був господарем означеного замку в 1700–1701 рр., по тому був значним військовим товаришем, у 1709–1715 рр. гадацьким полковником, і лише від 1715 р. став генеральним суддею¹³. Звична як на той час кар'єра, і уряд господаря у цьому навряд чи мав якесь виняткове значення.

Розповідаючи про судову реформу гетьмана Кирила Розумовського 1763 р., внаслідок якої було впроваджено підкоморські, земські та гродські суди (останні фактично замінили собою відповідні полкові суди)¹⁴, І. Ситий стверджує наступне — «Функції гродського суду тимчасово залишалися за полковими канцеляріями, а справи за традицією розгля-

¹² *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 296–311.

¹³ *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — Київ, 2010. — С. 741–742.

¹⁴ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 320.

дали полковник, полковий суддя, 1 або 2 представники полкової старшини» (с. 368). Автор, як бачимо, явно не розуміє про що йде мова.

З земськими та гродськими судами автору взагалі не пощастило. Зокрема, він наполягає, що вони «були запроваджені в Україні ще привілеєм Сигізмунда-Августа від 6 червня 1569 р.» (с. 368, прим. 1). Між тим, на теренах Руських земель Корони Польської дію цих судів впроваджено від 1434 р., а на Руських землях Великого князівства Литовського — у 1565–1566 рр.¹⁵ Повною несподіванкою є твердження автора, що місто Прилуки відійшло від Великого князівства Московського до Речі Посполитої внаслідок ... Люблінської унії 1569 р. (с. 430).

Автор вважає, що «Корсунський полк хоч і не входив до складу Гетьманщини, але політично й генетично був із нею пов'язаний» (с. 215), попри те що упродовж 1648–1714 рр. цей полк належав саме до Гетьманату, в окремі періоди — до єдиного, решту часу — до Правобережного. Лиманську сотню Ізюмського полку І. Ситий іменує «Лимарською» (с. 405).

Ці та інші помилки наводять на висновок, що автор не надто добре орієнтується в історичній географії. Так, порівнюючи українське міське герботворення з «зображеннями на печатках наших сусідів — поляків, білорусів, словаків, німців» (принагідно, варто було б поцікавитися — коли і де українські землі сусідили з німецькими?), автор перелічує такі «польські» та «білоруські» міста, як Ланцут (у автора «Ланцут»), Синява, Переворськ (у автора «Пржеворськ»), Ряшів (у автора «Ржешов»), Любачів (у автора «Любачув»), Дорогичин, Динів, Книшин, Берестя (у автора «Брест»), Пінськ та ін. (с. 433–434). Попри те, що всі ці міста в Середньовіччі та ранньому Новому часі, власне в період коли й з'явилися їхні герби, знаходилися на українській (руській) етнічній території. Якщо ж у автора йдеться про сучасну державну приналежність, то чому тоді Кенігсберг фігурує все ж таки як «німецьке» (с. 435), а не «російське» місто? Подібним рівнем обізнаності автора зумовлені й «глибокі» загальні висновки — «подібність, схожість знаків на міських печатках свідчить про те, що українці, поляки, білоруси, німці, словаки, чехи тощо жили в єдиному політичному та культурному просторі» (с. 435). Цікаво було б дізнатися назву того державно-політичного утворення, що забезпечувало «єдиний політичний та культурний простір» на означених теренах.

Автор явно не уявляє собі меж Західної Європи, або не знає в яких країнах було поширене магдебурзьке право, оскільки безапеляційно твер-

¹⁵ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 98–100, 222, 229–230.

дять, що «магдебурзьке право було одним з тих ланцюжків, який зв'язував Центральну та Східну Європу із Західною» (с. 439, прим. 6). І далі розвиває думку — «чим ближче місто розташоване до Заходу, тим рельєфніше на ньому відбивалася західноєвропейська традиція у галузі міської сфрагістики», наводячи для прикладу віленські міські печатки — «наявність герба та напис латиною, стратифікація печаток у відповідності до уряду». Хоча подібна практика була звичною для українських (руських) міст ще від зламу XIII–XIV ст. і до кінця XVIII ст.

Автор використовує некоректний термін «хорунгіство» (с. 100) замість «хоружество» (від «хоружий» — термін, що незмінно вживався в руській мові до XVII ст., і лише згодом був полонізований), або принаймні — «хорунжество». Замість «господарских» пише «государских» (с. 265). Губернський магістрат був не органом міського самоврядування, як вважає І. Ситий (с. 410), а губернською установою. Оперує такими дивними категоріями «як міським, так і сільським козацтвом» (с. 361). Якіма Янжула автор іменує «Якимом Янджулом» (с. 329), київського райцю Григорія Лойковича — «Лосковичем» (с. 446, 763) та ін.

Шляхтичів руського походження Людовика Зінкевича гербу Корчак і Яна з Романова гербу Шалава І. Ситий неправомірно відносить до «польської шляхти» (с. 283). Рецидивом радянської історичної схеми слід вважати твердження автора про «ідеологію феодального суспільства» (с. 435) та «відмирання традицій феодалізму» у XVIII ст. (с. 299). Так само, як і твердження, що заснування 1640 р. братства у Срібному «стало виявом протесту проти соціального, релігійного та економічного гноблення» (с. 429). Взагалі автор воліє всі процеси, явища та пам'ятки пов'язані з Річчю Посполитою проголошувати «польськими» (с. 403, 414, 429 та ін.), між тим, очевидно, що Річ Посполита обох народів зовсім не була національною польською державою, і український (руський) елемент в ній був помітний не менше польського чи литовського, принаймні в період 1569–1648 рр. З огляду на це подвійним непорозумінням є сентенція автора щодо «польських вимог стосовно оформлення міської печатки» (с. 429). Лишається загадкою, що це за вимоги, хто їх мав висувати, і що в них могло бути специфічно «польського»?

А інтерпретацію І. Ситим «суду царя Соломона» взагалі важко коментувати — «правитель сидить на троні, перед ним кат із мечем (палкою) (?! — *О.О.*) в руці тримає за ноги злочинця (?! — *О.О.*), за катом — постать (чоловіча (?! — *О.О.*) чи жіноча, важко розгледіти), що простягає руки до царя, благаючи милості» (с. 503). Автора навіть не збентежило, що у малолітнього «злочинця» зріст у три рази менший ніж у інших персонажів зображених на описуваній печатці.

Автор вважає себе поважним знавцем палеографії, принаймні це впливає з його повчань *ex cathedra*, щодо змісту однієї з моїх статей¹⁶ — «О. Однороженко зробив спробу загального зведення державних печаток Війська Запорозького. Це схвальний намір. Проте його реалізація є невдалою. У сфрагістиці дуже важливо точно передати написи. Часто один тип печатки відрізняється від іншого саме палеографією» і т.д. (с. 34). Варто зазначити, що у цитованій статті з технічних причин редакція часопису змінила уживаний мною для передачі легенд шрифт «IzhitsaСТТ» на шрифт «Times New Roman», що і призвело до спотворення деяких літер. Натомість, у виданих невдовзі по тому каталозі¹⁷ та монографії¹⁸, в яких написи було відтворено шрифтом «IzhitsaСТТ», жодних подібних збоїв не було. Але І. Ситий воліє, що називається «битися у відчинені двері».

Говорячи про «численні помилки» в наших публікаціях автор, що правда, наводить лише вісім прикладів, з яких більшість або виправлені у виданні 2009 р. (так, в описі печатки Вибильської сотні уточнено, що в щиті розташовано зображення лілії¹⁹, яке, до речі, відрізняється від герба Гоздава (як трактує це зображення І. Ситий), адже останній складається з двох лілій, які з'єднано кільцем, і в якому горішня і долішня частини є симетричними, чого очевидно не спостерігаємо в гербі Вибильської сотні), або є помилковими трактуваннями самого І. Ситого.

Приміром, вензельне поєднання літер СЛ (тобто — «Сотня Любецкая») він невірно називає «геральдичною сіткою». Також він зазначає, що у печатках 23 і 25 (насправді — 26), замість слова «КОРОЛЄВСЬКОЄ» має бути «КОРОЛЄВСКОЄ». Насправді ж ні те ні інше: на другій печатці часів Богдана Хмельницького — «КОРОЛЄВЬСКОЄ», а на печатці часів Павла Тетері — «КОРОЛЄВЬСКОЙ», що і написано, як в каталозі²⁰, так і в монографії²¹, до речі, так само, як і в статті І. Крип'якевича²². Однак, все

¹⁶ *Однороженко О.* Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 10. — Частина 1. — Київ, 2003. — С. 242–274.

¹⁷ *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). — Харків, 2003. — 219 с.

¹⁸ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — Харків, 2009. — 416 с.

¹⁹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 252.

²⁰ *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби. — С. 32, 34.

²¹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 191, 193.

це не заважає І. Ситому постійно наголошувати на «чисельності помилок» в нашій роботі (с. 212).

Подібними помилковими зауваженнями І. Ситого рясніла вже його рецензія 2010 р.²³ Так, автор наполягає (с. 174), що на військовій печатці часів гетьмана Івана Мазепи від 1709 р. вміщено напис латиною²⁴ (?! — очевидно автор мав на увазі «латинкою», тобто латинськими літерами, а не латинською мовою), що є очевидним непорозумінням. Адже С. Томашівський, який опублікував опис цієї печатки у статті про «Подорожній щоденник» Даніеля Крамана²⁵, користувався угорським виданням цієї пам'ятки²⁶, в якій кириличний текст подорожнього листа від гетьмана Мазепи та легенда печатки були передані латинськими літерами. Насправді ж, в оригіналі щоденника і лист і легенду печатки Даніель Краман відтворив кирилицею, як він сам зазначав «з великими труднощами і болем, слово в слово». Відповідно до цього напис на військовій печатці мав бути наступним — «ПЕЧА МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА РЕЦЕРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ...», в кінці залишено вільне місце²⁷, що вже С. Томашівський потрактував як пропуск слова «ВЕЛИЧЕСТВА»²⁸, а В. Прокопович додавав до цього напису також слово «ЗАПОРОЗКОГО»²⁹. Як видається, наявна на сьогодні інформація дозволяє зробити висновок, що Даніель Краман не зовсім точно описав державну печатку, яка була в ужитку від 1705 р. Тобто перед нами не невідомий з інших джерел тип печатки, а печатка, що, таким чином, перебувала у вжитку впродовж 1705–1709 рр. Це звичайно коригує наші попередні висновки, як й інших авторів з цього питання, але залишається безсумнівним, що на відбитку печатки від 30 березня 1709 р. при подорожньому листі Даніеля Крамана був присутній саме кириличний напис.

І. Ситий висловлює сумніви, щодо наявності у полі печатки Кралецької сотні літер «ПСК», але не говорить на якій підставі. Найкращий спосіб розвіяти власні сумніви — опрацювати самостійно відповідний відбиток, чого І. Ситим зроблено не було, але автор тим не менше вважає

²² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том СXXXIII–СXXXIV. — Львів, 1917. — С. 7, 10.

²³ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2010. — С. 486–492.

²⁴ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 488.

²⁵ Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1707–1709) // Науковий збірник присвячений проф. М. Грушевському. — Львів, 1906. — С. 345.

²⁶ Monumenta Hungariae historica. Scriptorum. — Vol. XXXIII. — Budapest, 1894.

²⁷ Krman D. Itinerarium. Cestovný denník z rokov 1708–1709. — Bratislava, 1969. — Poz. 515.

²⁸ Томашівський С. Словацький висланник на Україні. — С. 345.

²⁹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди. — С. 94.

за можливе висловлювати повчальні зауваження — «О. Однороженкові треба було пояснити»³⁰. Пояснюємо: у виданні 2009 р. ми дали розгорнуту аргументацію, щодо крелевецьких міської та сотенної печаток — «Крелевець (Королівське Місто — Civitatis Regii) одержав магдебурзьке право 1644 р. На міській печатці з латиномовним написом бачимо зображення архангела Михайла з мечем та вагами. При описі даної печатки чернігівський дослідник Г. Милорадович припустився помилки, назвавши зображену на печатці фігуру богинею правосуддя, чому стали причиною нечіткий відбиток печатки, що був у розпорядженні Милорадовича (це видно хоч би з того що у автора не було змоги відчитати повністю довколовий напис)³¹, і стиль зображення архангела, якого намальовано в довгому вбранні, що не характерно для іконографії архангела Михайла. Втім, довколовий напис не залишає сумнівів, що на крелевецькому гербі вміщено саме архангела, оскільки він прямо згадує його: Sancte Michael ora pro ea, тобто: святий Михайло молиться за нас. Впродовж всього козацького періоду місто продовжувало користуватися старою печаткою, що видно з серії документів від 1663–1745 рр.³² Більше того, зображення на міській печатці послужило основою для однієї з сотенних крелевецьких печаток від 1761 р.³³, яка зберегла навіть латинську мову довколового напису. Лише літери, які розміщено безпосередньо в полі печатки вказують на те, що справу маємо саме з сотенною печаткою»³⁴.

До непорозумінь слід віднести трактування І. Ситим печатки м. Крелевця³⁵ 1644 р. з латиномовним написом, як сфрагісу «козацького періоду». Так, само як і його зауваження, щодо малюнків на печатках № 53, 55, 189, 387, 389 та написів на печатках № 23, 26, 34, 45, 54, 56, 57, 58, 59, 73, 102, 111, 122, 140, 147, 160, 162, 163, 181³⁶, 189, 190, 192, 202, 203, 206, 215, 230, 235, 237, 295, 307, 309, 321, 323, 331³⁷, які передано нами

³⁰ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 490.

³¹ Милорадович Г. Материали для истории Южной Руси. — С. 93.

³² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50453; спр. 50454; спр. 50740; спр. 50475; спр. 50477; спр. 50480; спр. 50509; спр. 50696; спр. 50728; спр. 50751; спр. 53601; спр. 53603; спр. 53604; спр. 53583; спр. 54605; спр. 55351; спр. 56337.

³³ ЦДАК, ф. 51, оп. 3, спр. 18332, арк. 7.

³⁴ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 158–159.

³⁵ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 489.

³⁶ У своїй рецензії І. Ситий наполягає, що наше відчитання слова «СУДУ» — «це помилка», при тому у його книзі, що її наразі обговорюємо, на с. 246 вміщено фото одного з відбитків цієї печатки, на якому добре видно, що напис на печатці Прилуцького полкового суду нами відтворено цілком вірно.

³⁷ З відбитками печаток 59, 73, 102, 122, 140, 160, 162, 190, 192, 202, 203, 206, 215, 230, 237 та ін. І. Ситий ніколи не працював, а у своїх «зауваженнях» спирається

цілком правильно, а незначні неточності в зображеннях і написах на печатках № 44, 46, 48–51, 55, 113, 114, 121, 181, 204, 210, 236, 258, 266, 269, 279, 358, 359, 375, 397, які були присутні в каталозі 2003 р., виправлені у монографії 2009 р. Утім, І. Ситий неначе не помічає цієї останньої, воліючи будь що довести наявність, неіснуючих насправді, «помилки і перекирчуень» і таким чином штучно «знизити цінність праці автора»³⁸. Більше того, він безпідставно стверджує, що «всі (!) зазначені помилки, перекирчуення повторені у праці О. Однороженка “Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст.”»³⁹.

Звичайно ми не будемо стверджувати, що наша монографія 2009 р. досконала. В ній, як і будь-якій іншій науковій роботі, є певні неточності. Доопрацювання українських і польських архівів в останні роки дозволило зробити численні доповнення та уточнення до цієї книги, і навіть виправити деякі помилки, але практично жодну з них у своїх «рецензіях» І. Ситий не помітив. Його «виправлення» не можуть бути прийняті, тому що є здебільшого відверто помилковими.

Як бачимо, І. Ситий робить недоречні зауваження переважно палеографічного характеру. В цьому плані верхом претензій автора є те, що «у багатьох написах О. Однороженко замість кириличного «Н» ставить латинське «N». Створюється враження, що це йому просто подобається» (автор нарахував аж 44 подібні «помилки») ⁴⁰. Подібними твердженнями І. Ситий, що називається, розписався у власній некомпетентності, хоч самі елементарні знання з палеографії могли б уберегти його від цього. Річ у тім, що жодної «латинської N» у відтворенні написів на печатках нами не використовувалося, а те що І. Ситий сприймає за таку (тобто, літера «**N**» з похиленою перекирчиною; прикметно, що в іншому місці (с. 500) він називає цю літеру «грецькою») є звичайним для XVII–XVIII ст. написанням кириличної «Н», яку в шрифті «IzhitsaCTT» (створеного на основі півуставу і який ми уживали для відтворення написів у

переважно на невірне відчитання написів у статті Н. Грабової. Мусимо зазначити, що при всій повазі до справді піонерської роботи Н. Грабової, її дослідження не позбавлене помилок, а наші виправлення у порівнянні з її статтею ґрунтуються не лише на опрацюванні всіх тих відбитків з якими вона свого часу працювала, але і виявленні значно більшого масиву відбитків тих самих печаток, часто у значно кращій якості. Тому, в даному випадку, І. Ситому перед тим як робити закиди у неточності відчитання написів для початку варто було б ознайомитися хоча б частково з відповідними пам'ятками.

³⁸ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 489.

³⁹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 491.

⁴⁰ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 489.

своїх роботах), власне і передано у нормативному для того часу накресленні.

Від часу створення кирилиці й до XIV ст. літера «наш» писалася саме з похиленою перекладиною, і лише згодом, поруч з таким накресленням, почали використовувати написання з поземою перекладиною⁴¹. Але, якщо у скорописі упродовж XV–XVIII ст. використовувалися обидва способи накреслення, щоправда з певним переважанням навскісного розташування перекладини,⁴² то в українських стародруках, саме на які й взорвано найчастіше шрифти написів на козацьких печатках, навскісне накреслення перекладини повністю домінувало. Саме цей спосіб передачі літери «Н» бачимо у виданнях Швайпольта Фіюля⁴³ та Івана Федорова⁴⁴, у львівському виданні «Граматики доброглаголиваго еллинословенского языка» 1591 р.⁴⁵, «Граматики славенския» Мелетія Смотрицького 1619 р.⁴⁶, врешті, в київських та чернігівських виданнях XVII–XVIII ст.⁴⁷ Жодної граматичної різниці між цими варіантами написання літери «наш» ніколи не існувало, тим більше, що маємо приклади настільки невловимих перехідних форм, що відобразити це в сучасних публікаціях джерел немає жодного сенсу. Відповідно, у тих публікаціях, в яких ми уживали шрифт «IzhitsaCTT» для передачі текстів документів та легенд печаток, скрізь використано півуставний варіант накреслення літери «Н»⁴⁸, а в публікаціях з використанням шрифту «Litopys New Roman» — накреслення «Н»⁴⁹, без жодних фантазувань на тему про неіснуючі

⁴¹ Pietkiewicz K. Paleografia ruska. — Warszawa, 2004. — S. 95.

⁴² Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — Київ, 1974. — С. 39, 49, 54–56, 59, 63, 67; Pietkiewicz K. Paleografia ruska. — S. 268–281.

⁴³ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002. — С. 88–91.

⁴⁴ Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. — Львів, 1974. — С. 16, 22–27, 30–37, 160–168, 202–203, 208, 211, 216; Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989. — С. 47–49, 61–66, 69 — 76, 81 — 99, 106 — 107, 111, 117–125, 129–137.

⁴⁵ Зёрнова А. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. — Москва, 1941. — С. 49.

⁴⁶ Мелетій Смотрицький. Граматика слов'янська (1619) / Підготовка факсимільного видання В.В. Німчука. — Київ, 1979.

⁴⁷ Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 118–119, 130, 162, 181, 207, 209.

⁴⁸ Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби; Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст.; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.; та ін.

⁴⁹ Однороженко О. Руська гербова печатка; Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі; Однороженко О. Написи на руських гербових печатках; та ін.

впливи латини на написи на козацьких печатках, як це робить І. Ситий (с. 174).

Характерно, що І. Ситий помилково називає латинськими й інші кириличні літери, наприклад «**Z**» («земля») (с. 174), «**S**» («з'їло»)⁵⁰ та ін. (с. 174, 245, 258, 375, 436, 485, 500 та ін.). В легенді глухівської міської печатки 1749 р. автор не впізнає «іжицю» («**V**»)⁵¹. Частина з цих літер автор вважає «архаїчними» (с. 258), здійснюючи явну модернізацію, — те, що ці літери не уживаються в сучасному українському алфавіті не означає, що станом на другу половину XVII–XVIII ст. вони були «архаїчними».

Не все так просто і з літерою «**Σ**», яку І. Ситий визначає як «грецьку» (с. 436). Не відкидаючи і такої можливості, все ж варто наголосити, що постійність уживання цієї графеми на військових та ін. печатках, а також її застосування у тогочасному скорописі⁵², дозволяє припустити, що маємо справу з варіативним написанням кириличної «**C**», тим більше, що на деяких державних печатках маємо також накреслення літери «**Є**» наближене до «сигми» («**Σ**»), або проміжне між сигмою та «епсилоном» («**Ε**»).

Відчувається, що автору явно бракує елементарних знань з палеографії. Так, І. Ситий не підозрює про існування диграфу «**кг**», яким передавали звук «**г**». Тому іменує Миколу Грембецького «**КГрембецьким**» (с. 378, 874), Войтеха Глембоцького «**КГлембоцьким**» (с. 879), а Станіслава Вигуру (Мигуру) «**Викгурою**» (с. 446–447, 763). В останньому випадку подаємо приклади, як прізвище останнього писалось руською («его милость пана Станислава Викгѣрѣ городничого киевского»)⁵³ і польською («Stanisław Migura ręka własną»⁵⁴, «Stanisław Wygura horodnuszky kyiewsky ręka własną»)⁵⁵ мовами, оскільки І. Ситий не спромігся прочитати літери («**SM**») на його печатці 1627 р. (с. 446). Плується автор і в числових значеннях кириличних літер. Так, дату «**АХЅГ**» він розшифровує як «1662 р.», а не 1663 р. (с. 236)⁵⁶.

В своїх зауваженнях І. Ситий постійно висуває нездійсненні вимоги відтворювати в друкованому тексті палеографічні особливості однієї й

⁵⁰ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 488.

⁵¹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 489.

⁵² *Панащенко В.* Палеографія українського скоропису. — С. 41, табл. 1, 2; *Pietkiewicz K.* Paleografia ruska. — S. 281.

⁵³ ІРНБУВ, ф. 301, спр. 216 П, док. 40.

⁵⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XXIV, Plik 11.

⁵⁵ ІРНБУВ, ф. 307, спр. 536, арк. 24v.

⁵⁶ Див. фотокопію документу: *Панащенко В.* Палеографія українського скоропису. — С. 91.

тієї ж самої графеми, як вже згадувану «Н» з навскісною перекладиною, трираменне «Т», літеру «Ч» у дзеркальному відображенні та ін.⁵⁷ Вважаємо подібні вимоги позбавленими сенсу, адже жодні технічні можливості існуючих шрифтів не здатні передавати тонкощі палеографії, для цього існують інші засоби — прориси відповідних літер, їх детальний опис та ін. «Н» і «Н» це не різні, а одна й та ж сама літера, так само як «А» і «А», «ц» і «Щ», «У» і «Ч». Власне тому в нашій книзі ми й зробили особливе застереження, що «в описах печаток подаємо написання літер в спрощеному вигляді, тобто без врахування їх палеографічних особливостей, як то дзеркальне, перевернуте чи лігатурне накреслення. Не беремо до уваги також інші суто палеографічні особливості (як то навскісне чи пряме накреслення перемичок і перекладин, похиле чи пряме написання щогол, кутасте чи округле накреслення літер, вихід літер за межі рядка та ін.), адекватне відтворення яких подаємо в прорисах відповідних печаток. В свою чергу опис має на меті адекватно відтворити зміст зображеного в полі печатки герба і довколового напису»⁵⁸.

Крім того, в самому тексті нашої монографії зроблено розлогі палеографічні екскурси, в яких проведено детальний аналіз особливостей накреслень літер на різних групах козацьких печаток у різні періоди⁵⁹. За великим рахунком ці екскурси є першою спробою проаналізувати палеографічні особливості на українському сфрагістичному матеріалі, на підставі чого ми плануємо зробити окрему статтю. Прикметно, що І. Ситий визнає нездійсненність своїх «побажань» передавати в тексті палеографічні особливості літер, адже у обговорюваній книзі зазначає — «Із технічних причин написи на печатках подані у спрощеному вигляді» (с. 551). Що і зрозуміло, і виправдано. Однак постає закономірне питання — для чого було висувати ці задалегідь нездійсненні вимоги у своїх рецензіях на наші роботи?

Хоч наша робота 2009 р. і була присвячена козацькій геральдиці, основним масивом джерел для її вивчення є саме печатки, без детального аналізу яких (в тому числі й палеографії написів на них) важко сподіватися на відповідне осмислення представлених на сфрагісах гербових зображень. Тісний зв'язок козацької геральдики і сфрагістики цього періоду здається не потребує доведення. Прикро, що І. Ситий цього не

⁵⁷ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 490.

⁵⁸ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 26.

⁵⁹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 41–42, 75–80, 90–91, 111–113, 180–182.

розуміє, зауважуючи, що «не вважаємо себе фахівцем у цій галузі»⁶⁰ (тобто геральдиці). В принципі його робота «Козацька Україна» це чудово доводить, хоч і претендує на висвітлення «гербів, знаків та емблем».

Якщо палеографічні особливості однієї й тієї ж самої літери в друкованому тексті не можна, та й не потрібно, передавати, то у разі коли йдеться про різні літери, якими позначали один і той же звук, їх правильне написання є обов'язковим. Так, не можна літери «Й» («А йотоване») і «А» («малий юс») замінювати на «Я» (в прочитанні легенди на печатці Переяслава на с. 399 автор примудрився обидві ці літери в різних словах замінити на «Я»), чи плутати їх між собою (як на с. 128, 196, 222, 308, 400, 409, 418, 424, 431, 432, 482 та ін.), плутати «Ф» («ферт») та «Ө» («фіта»), «Б» («єрь») та «Ъ» («єр»), графемами «Ѓ», «Оу» та «У» (с. 409, 416, 417, 419, 424, 431, 432, 459 та ін.) і т. ін. Нажаль в роботі І. Ситого таких помилок безліч. Особливо показовим є наступне твердження автора — «У кирилиці трапляються архаїчні літери. Зразком може слугувати печатка Ф. Гетуна, де літера «Ф» передана фітою» (с. 375). Цей пасаж фактично дискваліфікує І. Ситого як «знавця» палеографії. Річ у тім, що станом на кінець XVIII ст., якщо вже і вважати якусь літеру «архаїчною», то саме «ферт» («Ф»), а не «фіту» («Ө»), що була значно вживанішою (у першій версії гражданського шрифту 1708 р. буква «Ф» взагалі була вилучена). З української абетки літера «фіта» зникла щойно у 1857 р., а з російської взагалі лише 1917–1918 рр. Очевидно, що станом на XVII–XVIII ст. у жодному випадку не були «архаїчними літери «Ө», «Σ»; трираменне «Т», «Ѓ», «У»», як намагається довести автор (с. 500)

Свою тотальну необізнаність у палеографії автор демонструє також наступними твердженнями — «Накреслення літер часом нагадують український скоропис, часом — друкований шрифт, часом — комбінація обох варіантів» (с. 232), або — «Напис на печатці Генерального військового суду несе на собі характерні ознаки тогочасних традицій ... накреслення у рукописній манері» (с. 245), «рукописна манера накреслення окремих літер» (с. 436), хоч насправді вплив скоропису на палеографію козацьких печаток був незначним, а написання скорописних літер у легендах та написах у полі печатки мають винятковий характер.

Явні негаразди у автора з бібліографією та історіографією. Так, з незрозумілих причин І. Ситий постійно подає назву роботи Анатолія Цітова «Печаткі старажытнай Беларусі» у перекладі на російську мову (с. 164, 295, 433 та ін.). Польський історик Марек Адамчевський (Marek Adamczewski) раз у раз іменується як «Marec» (с. 54, 394, 399, 401, 434, 535), а Малгожата Каганец («Małgorzata Kaganiec») — як «Małgorzata»

⁶⁰ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL. — С. 491.

(с. 54, 394, 399, 535). Даючи у вступі історичний огляд розвитку сфрагістики автор робить «плавний» перехід від печаток давньої Месопотамії відразу до козацької сфрагістики (с. 9–11), з побіжним зауваженням щодо масової появи сфрагістичних пам'яток на Русі у XII ст. з посиланням на застарілі роботи Гаттерера і Болховітінова (с. 11–12). Хоч ознайомлення з відповідною літературою переконало б автора, що руські печатки вже в XI ст. набули значного поширення⁶¹.

Подібну уривчастість автор демонструє і при огляді європейської сфрагістичної літератури (с. 17–18). Він фактично повторює спостереження В. Прокоповича з його роботи, що була написана у 1941, а видана — 1954 р.⁶² Будь-яких згадок про новішу літературу в роботі І. Ситого годі шукати. Початок «російської геральдики як науки» автор відносить «лише у XVIII ст.» (с. 407), хоч очевидно, що такої науки як «російська геральдика» ніколи не існувало, а першою науковою роботою, що була присвячена «російській геральдиці» була робота А. Лакієра «Русская геральдика» 1855 р.

Своєрідною візитною карткою побудов І. Ситого є некритичне використання робіт інших авторів. Так, він розлого цитує достатньо поверхову статтю О. Галенка, солідаризуючись з його твердженнями — «лук служив за головний символ козацької доблесті та лицарства — як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія», або — «у зв'язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається неясним, чи не пов'язується відома печатка Війська Запорозького — козак з мушкетом — із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаній з османською традицією» (с. 124–125).

Свого часу ми здійснили доволі детальний розгляд статті О. Галенка, вказавши на фантастичність його побудов, помилковість висновків та

⁶¹ Янин В. Актовые печати древней Руси. — Том I: Печати X — начала XIII вв. — Москва, 1970. — 327 с.; Янин В. Актовые печати древней Руси. — Том II: Новгородские печати XIII–XV вв. — Москва, 1970; Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV веков. — Том III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. — Москва, 1998; Алфьоров О. Инсигнії влади на давньоруських печатках XI–XII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск III. — Київ, 2012. — С. 32–46; Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 5–74.

⁶² Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том CLXIII. — Париж–Нью-Йорк, 1954. — С. 51–55.

незнання фактичного боку справи⁶³. Щодо першого з процитованих сюжетів ми писали — «наявний в нашому розпорядженні геральдичний матеріал вказує на те, що зображення лука широко використовувалося в руській геральдиці задовго до появи власне козацьких гербів. Так, міста Берестя і Київ користувалися зображенням лука на своїх гербах від кінця XIV–XV ст. А поширені в руській родовій геральдиці сюжети зі стрілою, зірками, півмісяцем або луком (пізніше зведені до герба Драго-Сас) сягають своїм походженням щонайменше кінця XIV ст. Очевидно, що говорити про османський вплив на руську геральдику XIV–XV ст. абсолютно не випадає». Щодо другого — «не зрозуміло яким чином «геральдичне коло Трансильванії» поєднане «з османською традицією», якщо семигородська (ширше — угорська) геральдика сформувалася в XIII–XV ст., задовго до того як «османська традиція» (геральдична (!) чи якась інша?) могла реально вплинути на неї». Єдиний помітний «османський» слід в угорській геральдиці XVI–XVII ст. це численні зображення відрубаних голів турок на гербах угорського нобілітету⁶⁴. З незрозумілих причин І. Ситий жодним чином не прокоментував наші спростування висновків О. Галенка, так начебто їх ніколи не існувало.

Явно невиправданими є постійні посилання І. Ситого на статті Т. Лютої (с. 72, 267, 269, 293 та ін.), які містять численні помилки та недоречності. Так, приміром, у своїй статті присвяченій печаткам київської шляхти та міщанства XVI ст.⁶⁵, вона не зуміла правильно описати зображення та відчитати написи на практично жодній печатці, а крім того супроводила ці описи хибними спостереженнями та висновками. Варто додати, що виправлення всіх цих похибок було здійснене у нашій роботі у співавторстві з Н. Білоус⁶⁶. Ця стаття є найбільш повною на сьогодні роботою з міщанської геральдики та сфрагістики Києва, але І. Ситим вона практично зігнорована. Її навіть не згадано у бібліографічному огляді (с. 37).

⁶³ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 20–22.

⁶⁴ Див.: *Nyulászine Straub É.* Öt évszázad címerei. A Magyar országos levéltár címereslevelein. Wappen aus fünf Jahrhunderten. Auf Wappenbriefen im Ungarischen Staatsarchiv. — Szekszárd, 1999.

⁶⁵ *Люта Т.* Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. — Львів, 2003. — С. 159–166.

⁶⁶ *Білоус Н., Однороженко О.* Геральдика київських міщан другої половини XVI — першої половини XVII століть // Сфрагістичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 283–296.

Натомість І. Ситий подає як науково обґрунтований висновок Т. Лютої, що «особові герби Гетьманщини... несли почасти у семантиці своїх гербів елементи польської геральдики, а почасти незбагненні комбінації зірок, шабель, підків, місяців тощо... Ця ділянка геральдики найменш досліджена через брак публікацій» (с. 293). Однак, насправді, у Гетьманщині не було ніяких «особових гербів», лише родові, як і в інших країнах тогочасної Європи (так само як не існувало жодної «польської особової геральдики» (с. 310), про яку згадує автор). «Елементів польської геральдики» в козацькому герботворенні не спостерігаємо у скільки-небудь значному обсязі аж до середини XVIII ст. І вже кому як не І. Ситому знати, що козацька геральдика не є «найменш дослідженою ділянкою», і яка явно не може поскаржитися на «брак публікацій». Варто додати, що автор наскільки «небайдужий» до робіт Т. Лютої, що приписує їй цілий абзац цитати ... зі статті В. Безпалька (с. 269, прим. 4)⁶⁷.

Описуючи печатку князя Єремії Михайла Корибута Вишневецького автор цитує О. Лазаревського з таким відчитанням легенди: **ИЕРЕМЪЙ МИХАЙЛЬ КОРИБУТЬ ГЕТМАНЪ ВИСНЕВЕЦКЕ** (с. 301). І це попри те, що нами ця печатка неодноразово публікувалася з відповідним прочитанням напису: **IAREMAS · MICHAEL · CORIBUTH · DUX · WISNIEWIECIENSIS**⁶⁸. Невже жодна з цих публікацій так і не потрапила на очі І. Ситому, що знадобилося «турбувати» О. Лазаревського?

На цьому тлі виразної некритичності, автор вважає за можливе висувати некоректні претензії, щодо точності поданої нами інформації. При тому що І. Ситий ніколи не працював з відповідними пам'ятками він, незрозуміло на яких підставах, дозволяє собі висловлювати закиди — «Наявна реконструкція печатки викликає недовіру» (с. 129). Або — «У 1750–1763 рр. кошові отамани послуговувалися печаткою... На ній зображений козак у статичній позі, напівобернений управо, озброєний рушницею та шаблею, з порохівницею на поясі; праворуч від козака — спис. Трави немає. По колу міститься напис: ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО

⁶⁷ *Безпалько В.* Справа 1581 року про фальшування печаток у записах книг Луцького гродського суду // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 318–326.

⁶⁸ *Однороженко О.* До історії української генеалогії та геральдики: Княжі роди XIV–XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Випуск VI. — Львів, 2007. — С. 75, мал. 27; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині. — С. 102, мал. 173; *Однороженко О.* Герб князів Вишневецьких // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Випуск III. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 116, мал. 27; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — С. 86, 241, мал. 172; *Однороженко О.* Герби та печатки князів Вишневецьких // Волонтер. — Київ, 2012. — № 5. — С. 61.

ВОЙСКА ЗАПОРОЖС[К]ОГО НИЗОВОГО. Викликає певний сумнів правдивість відтворення зображення та напису. На жаль, О. Однороженко не подав фото цієї печатки, замінивши його схематичним малюнком» (с. 202). В останній цитаті все (!) написано, м'яко кажучи, неправда. По-перше — фотографію цієї печатки ми свого часу публікували⁶⁹, так що при бажанні не важко переконатися у правильному відтворенні зображення та легенди на нашому прорисі. По-друге — неупереджене порівняння фото і прорису цієї печатки дозволяє легко переконатися у тому що наше відтворення не є «схематичним малюнком», а достатньо точним прорисом, на якому відображено особливості палеографії легенди, риси обличчя козака, деталі його зброї та одягу, навіть візерунок на жупані, єдине що не можна було відтворити при прорисі це ворсинки на шапці, але про це сказано в тексті⁷⁰. І. Ситий без зайвих зусиль міг у цьому переконатися, якби ознайомився з нашими публікаціями. Або й взагалі — опрацював відповідні відбитки в архіві, але що то в порівнянні з наполегливим прагненням за будь-яку ціну висловити свою «недовіру».

Судячи з тексту книги, І. Ситий дійсно має поверхові уявлення щодо геральдики загалом, і козацької — зокрема. Так, «християнську символіку» (до якої автор безапеляційно відносить крім хрестів також зірки, півмісяці, сонце, серце (с. 520)), «суддівські символи» (суддівські жезли і терези), «військову символіку» (прапори, литаври) та ширше — «військово-християнську емблематику» він не відносить до «гербових знаків» та «емблем» (с. 249, 257, 362). Що ж у такому разі автор вважає гербовим зображенням лишається за межами відомого.

Автор систематично називає намет «рослинним орнаментом» (с. 186, 263, 288, 352, 362, 384, 414, 415, 424 та скрізь у «Додатках»), очевидно не підозрюючи про існування цього елемента повного герба. Звичайну шестипроменеву зірку безпідставно іменує «віфліємською» (с. 378). Зображення заборолы з нашоломником у вигляді страусових пер трактує як «стилізоване зображення квітки» (с. 414). А також плутає геральдичні правий і лівий бік при описі гербових печаток (с. 202, 416, 476 та ін.). Ренесансовий щит іменує «фігурною рамкою» (с. 262). А павичеві пера іменує «павиними» (!) (с. 362), які важко собі уявити в нашоломниках гербів.

При цьому І. Ситий переконаний, що «пануючі стилі в мистецтві XVII–XVIII ст. — бароко й рококо» зумовили «широке використання в

⁶⁹ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — Київ, 2011. — С. 267.

⁷⁰ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 42.

оздобленні сфрагісів пишного рослинного орнаменту, арматури, щитів складної форми, корон, шоломів, страусових та павиних пір'їн» (с. 362). Якщо не зважати на анекдотичні «павині пір'їни» та зробити поправку, що під «пишним рослинним орнаментом» ховається намет, то варто відзначити, що «широке використання» корон, шоломів, наметів, страусових пер у нашоломниках бачимо вже на середньовічних сфрагісах, а «щитів складної форми» — на печатках XVI ст., в епоху Ренесансу.

Привертає увагу і наступне «спостереження» І. Ситого — «Як і годиться для доби бароко, зображення оздоблювали картушами, шоломами, наметами, вензелями, коронами» (с. 231). Вже самих елементарних знань з геральдики було б достатньо, щоб з'ясувати, що шоломи, намети, вензеля і корони уживалися задовго до «доби бароко» і не містять в собі нічого специфічно «барокового».

Аналізуючи печатку Олександра Меншикова автор описує середній щиток наступним чином — «по центру щита — щиток» (с. 290), не вживає терміну «нашоломник», хоч і робить спробу перелічити п'ять шоломових емблем, що зображені на цій печатці, але починає цей перелік не з середнього нашоломника, як було б правильно, а почергово з права на ліво.

А на печатці Андрія Богдановського І. Ситий не побачив чотиридільний щит, вірогідно з генеалогічною програмою, що дало йому підстави піднесено відрепортувати — «Такої концентрації суто української символіки немає на жодному з опрацьованих нами понад 1800 сфрагісів XVI–XVIII ст. Тут і козак, і зірки, і шаблі, і порохівниці, і півмісяці, й сонце!» (с. 373). Дивина та й годі, адже печаток з такою «концентрацією» сила силенна.

Здивування викликає згадка про «ранньоготський щит» (с. 254), правильна назва якого («ранньоготичний») пов'язана не з готським етносом, як мабуть думає І. Ситий, а з готичним стилем. Явним непорозумінням є також згадка про «шляхетські та лицарські типи» гербів (с. 286). Так, само як і твердження автора про використання козаками «гербів шляхетських і дворянських» (с. 350), очевидно, тут мова мала б йти про родові герби.

Блазонування зображених на печатках гербів даються автору вкрай тяжко, про що свідчить зокрема «опис» печатки Григорія Лучка «з малюнком щита, поділеного на 5 полів: червоне, прикрашене кулькою, чорне, чорне, прикрашене кулькою ... щит обіймає стилізований рослинний орнамент» (с. 352). Озброєну мечем або шаблею руку в обладунках, що виникає у нашоломнику, І. Ситий описує як — «а з корони видніє рука в обладунках, озброєна мечем» (с. 504), або — «виглядає рука, озброєна шаблею» (с. 880). Новгород-сіверський герб на печатці цеху

калачників автор описує як розташований «у центрі в щиті» (с. 458), хоч насправді він розміщений в горішній частині щита, який перетято.

Автор припускається подвійної грубої помилки коли стверджує, що «голови орла поділяє хрест, що за канонами геральдики неприпустимо» (с. 109). По-перше не існує жодних «канонів геральдики», по-друге — практика зображення хрестів між головами двоголового орла існувала ще у Середньовіччі. Саме так поєднано ці фігури на гербі станів Священної Римської імперії на знаменитій мініатюрі Ганса Бургкмайра 1510 р. Маленький хрест між головами орла бачимо також в гербі венеціанського роду графів Джустиніані.

Наводячи цитату Антонія Радивиловського про вигадані герби асирійців, єгиптян і римлян, автор пристає до думки, що «Українські митці знаходили глибшу історію використання геральдичних символів, ніж звична у Європі» (с. 287), попри те, що йдеться про широко відому вже у середньовічній Європі практику створення так званих «апокрифічних» гербів для міфологічних персонажів та героїв і правителів давнини.

На деяких «печатках цивільних та військових чинів XVIII ст.» І. Ситий побачив «королівські» (!) корони (с. 372). На кустодії на універсалі від 3 грудня 1760 р., попри думку автора, немає жодних елементів «особистого герба Кирила Розумовського» (с. 108–109). Герб Корони Польської (коронований білий орел на червоному полі) автор невірно трактує як герб Речі Посполитої (с. 143). Помилковим є спостереження автора і стосовно того, що на печатці Михайла Милорадовича «міститься дворянський герб, наданий, як уже згадувалося, австрійською імператрицею» (с. 383). Насправді на печатці вміщено герб затверджений у Російській імперії 1799 р.⁷¹, з невідповідними двома верхніми частинами шестидільного щита, які створено на підставі невірного трактування зображення рицарського шолома⁷². В австрійському дипломі 1760 р., на який посилається автор (с. 100), жодних подібних помилок, що впливали з відсутності елементарних знань з геральдики, очевидно, бути просто не могло — щит родового герба Милорадовичів (Храбреновичів), як і годиться поділено на чотири частини.

Для позначення річпосполитських родових гербів І. Ситий використовує цілком невідповідні назви, як приміром для польського герба з зображенням підкови кінцями догори з хрестиком всередині. Традиційна українська (руська) назва цього герба «Яструб», польська «Jastrzębiec»

⁷¹ Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи. — Часть III. — Санкт-Петербург, 1799. — С. 109.

⁷² Лукомский В. Что скрыто под замком в гербе Милорадовичей // Гербовед. — Санкт-Петербург, 1913. — № 2. — С. 27–33.

(читається «Ястшембец»), але в жодному випадку не так як у автора — «Ястржембец» (с. 272, 371) чи «Ястржембець» (с. 874). Герб, що мав руську назву «Приятель» та польську «Przyjaciel» (читається «Пшияцель»), автор помилково називає «Пржіятель» (с. 272, 279). А герб «Стремено» (польською «Strzemię», читається «Стшем'є») — «Стржеме» (с. 343). Зображений в гербі Правда («Prawda», «Prawdzic») предмет, який тримає в передніх лапах лев, — залізне коло на яке ставили тарілки, яке в польській мові власне і називалося «prawdę» (тобто маємо справу з гласним гербом), І. Ситий трактує як «колесо» (?!) (с. 383).

Річпосполитські герби автор зазвичай не здатен ні правильно ідентифікувати, ні адекватно описати. Так, на печатці Урсули Бембновської І. Ситий не помічає герб Лада, на печатці Юзефа Потоцького — герб Пилява (с. 879), на сфрагісі Юзефа Сераковського — герб Долега, печатці Бальтазара Стравинського — герб Сулима, сфрагісі Яна Свирського з Романова — герб Салава (с. 880). Незідентифікований герб Долива (перев'яз обтяжено трьома п'ятипелюстковими трояндами) на печатці Войтеха Глембоцького описує як «щит справа наліво перетинає стрічка з трьома квітками» (с. 879). Герб Корчак (три вруба) описує як три срібні пояси (с. 879), хоч на печатці колір врубів жодним чином не позначено. Герб Вуж (вуж під короною тримає в пащі яблуко) на сфрагісі «Жешовського Юзефа, шляхтича подольського» взагалі трактовано як «змія, що ковтає людину» (с. 879). Невпізнаний герб Лис (знак у вигляді двічі перехрещеної стріли вістрям вгору) описує як «стрілу, перекреслену двома рисками», а в нашоломнику бачить не лиса, а «якусь тварину» (с. 880). На печатці Переяславської катедри 1714 р. не помічає родовий герб Корнич тогочасного переяславського єпископа Захарія Корниловича, описуючи його як «хрест на постаменті» (с. 490).

Деякі аспекти козацької геральдики лишилися майже не розглянутими, як приміром проблема функціонування нобілітаційних гербів у Гетьманаті. При тому що цей комплекс об'єднує близько 100 родових гербів, і є одним з найпомітніших у козацькому герботворенні третьої чверті XVII ст. Уважний розгляд якого, до того ж, здатен допомогти знайти відповіді на складні питання пов'язані з формуванням козацької геральдичної системи⁷³.

Власне сфрагістичні сюжети, які перебувають в центрі уваги І. Ситого, здавалося б мали бути найменш проблемним місцем в книзі. Але недостатні знання автора в галузі спеціальних історичних дисциплін в цілому, створюють непереборні труднощі навіть коли справа стосується

⁷³ Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 480–608.

цієї ділянки. Це закономірно, з огляду на «нефаховість» автора у сфері палеографії та геральдики, при тому що більшість печаток козацького періоду містять саме зображення гербів.

Серйозні лакуни має теоретична підготовка автора. Так, печатки в цілому автор ділить на дві категорії «гербові» та «прості», що можливо і має якийсь сенс для XIX–XX ст., але абсолютно не відображає сфрагістичних реалій попередніх періодів (с. 12). Говорячи про вислі печатки автор ототожнює їх з буллами (с. 13), хоча останні це металеві відтиски (і не лише свинцеві та золоті, але також і срібні — аргіровули), в той час як вислими печатками могли бути й воскові. Наявні в полі багатьох печаток ініціали автор визначає як «абрєвіатури імені та прізвища» (с. 379). Безпідставним є твердження І. Ситого, що «у XVII–XVIII ст. поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними» (с. 408). Так само, помилковим є ототожнення автором понять «сигнет» (перстень) і «гмерк» (знак) (с. 451). Використання латиномовних написів на українських міських печатках автор вважає «польською традицією» (с. 421), хоч використання цієї універсальної мови Середньовіччя бачимо в легендах міських сфрагістів по-за всякими польськими впливами — вона присутня вже на найдавніших печатках Львова, Перемишля та Володимира від зламу XIII–XIV ст., тобто ще за часів Руського королівства, а також на найдавніших печатках Луцька і Києва кінця XV — першої половини XVI ст., за часів Великого князівства Литовського і Руського.

Помиляється І. Ситий і щодо початку використання червоного воску і сургучу для виготовлення відбитків печаток (за автором у XV і XVII ст. відповідно (с. 12), насправді використання червоного воску бачимо вже у XIV ст.⁷⁴, а сургучу (іспанського воску), що був відомий ще у Середньовіччі⁷⁵, — від другої половини XVI ст.)⁷⁶.

Невідомо на яких підставах І. Ситий прийшов до висновку, що юридична функція «скріплення документа, листа — забезпечувала вірогідність і засвідчувала недоторканість документа (як це було на Сході, де

⁷⁴ *Rimša E.* Heraldry. Past to present. — Vilnius, 2005. — P. 59–62, 71, 97; *Sigilla Regum et Reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych.* — Warszawa, 2015. — S. 10, 12; *Becchetti L.* I sigilli dell'Archivio Segreto Vaticano. Nuove ricerche sfragistiche. — Vatican, 2013. — P. 291, 304, 347, 380, 383, 419–423, 438, 448, 468.

⁷⁵ *Чельцов П.* Сургуч // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Том XXXII. — Санкт-Петербург, 1901. — С. 95–96.

⁷⁶ *Gumowski M., Haisig M., Mikucki S.* Sfragistyka. — Warszawa, 1960. — S. 141; *Becchetti L.* I sigilli dell'Archivio Segreto Vaticano. — P. 192, 287, 289, 307, 482.

печатка заміняла підпис)» (с. 364). Насправді, все це в рівній мірі було характерним і для Заходу⁷⁷.

Цілком безпідставно автор пов'язує звичну практику дарування перснів з «сакральною функцією» (с. 311). Так само не відповідають дійсності твердження І. Ситого, що «розміри печаток вказують на те, що більшість із них були персневими» (с. 361), «це були переважно персні-печатки» (с. 376) та — «розміри вказують, що це були переважно персневі печатки» (с. 345). З відомих на сьогодні матриць козацьких печаток заледве третина є персневими, переважають якраз печатки які носили на ланцюжках, в торбинках та ін., які, при тому, за розмірами нічим не різнилися від персневих⁷⁸. Тому робити висновки про те, що той чи інший відбиток виготовлено саме печаткою-перснем, виходячи лише з його розміру, явно невіправдано, попри переконаність М. Слабченка, а за ним й І. Ситого (с. 361).

Практика робити вирізну кустодію з аркушу документу з'явилася ще у XVI, а не у XVII ст., як стверджує автор (с. 107). Восьмикутні печатки, попри переконаність автора щодо набуття «найбільшої популярності саме в Україні та, дещо меншою мірою, в сусідніх регіонах — Білорусі, Польщі, Криму. У Західній Європі подібних печаток не зафіксовано» (с. 362), таки були розповсюджені по цілій Європі (в Угорщині та Австрії, Італії та Іспанії, Німеччині та Англії) вже від XVI ст.⁷⁹, а в окремих випадках і від XV ст.⁸⁰

Цілком невірним є твердження І. Ситого, що начебто «якихось загальних правил щодо техніки виготовлення відбитка печаток на Гетьманщині так і не було вироблено. Замість них побутувала мода та вподобання тієї або іншої особи» (с. 326). Варто зауважити, що «загальних правил» у цей час ніде «не було вироблено». Але «техніки виготовлення відбитка печаток» залежала зовсім не від «моди та вподобання тієї або іншої особи», а здебільшого від техніки виконання матриць, від рельєфу яких залежало на чому зручніше було ставити відбиток — на сургучі чи воску через паперову кустодію.

І. Ситий явно зловживає прикладами з московської сфрагістики (с. 99, 105, 115, 283, 290–291, 395, 491–492), яка не мала скільки-небудь поміт-

⁷⁷ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. — S. 73–75.

⁷⁸ 1000 років української печатки. — С. 208–221.

⁷⁹ Becchetti L. I sigilli dell'Archivio Segreto Vaticano. — P. 67, 73, 76, 79, 194, 204, 213, 220, 239, 253, 260, 265, 322–327, 351, 355, 356, 361, 368, 370, 374, 392, 408, 441; Sigilli nel Museo nazionale del Bargello. — Vol. II: Privati. — Firenze, 1988. — n. 1306, 1318, 1325, 1341, 1360, 1407 та ін.

⁸⁰ Becchetti L. I sigilli dell'Archivio Segreto Vaticano. — P. 449; Sigilli nel Museo nazionale del Bargello. — Vol. II. — n. 1321.

ного впливу на козацьку. Він, наприклад вважає, що «вільне поводження з кольорами можна пояснити процесом розбудови української держави, коли державні інститути перебували в стані конституювання, урядовці не мали власного досвіду, а Росія активно нав'язувала свої традиції, зокрема й у галузі сфрагістики» (с. 182). Після таких тверджень варто було б сподіватися на хоча б один приклад, який би ілюстрував «інститути в стані конституювання», «недосвідченість урядовців» або «активне нав'язування Росією свої традиції, зокрема й у галузі сфрагістики». Але, зрозуміло, що марно, бо насправді нічого подібного в тогочасних реаліях не відбувалося.

Натомість, автор практично не бере до уваги або невірно трактує той сфрагістичний пласт, що безпосередньо передував козацькій сфрагістиці й прямо вплинув на її формування — пізньосередньовічні та ранньомодерні печатки Руських земель Великого князівства Литовського та Корони Польської. Таке враження, що для автора тільки і є «світла у віконці», що від «російської сфрагістики».

Автор помиляється, коли стверджує, що «у Речі Посполитій червоний колір печаток теж указував на привілейований статус їхніх власників, адже його використовували тільки особи шляхетського стану» (с. 100). Маємо приклади, коли для виготовлення відтисків печаток київських міщан уживано саме червоний віск⁸¹. На червоному воску приклав свою печатку «Fedor Onuszkewicz kozak Woiska Jego Królewskiej Miłości Zaporozkiego» на тестаменті Семена Михайловича від 25 січня 1632 р.⁸²

Невірним є також твердження автора, що «в Україні у кінці XV — на початку XVI ст. волинські та київські князі так само підкреслювали свій статус печатками на червоному, «королівському» воску» (с. 100). Автор цитує Н. Яковенко — «Члени цих родин судилися тільки перед великим князем, а дехто для печаток на своїх листах використовував не зелений, як решта знаті, а червоний («королівський») віск». Це спостереження відповідає дійсності, але Н. Яковенко не подає датування початку використання червоного воску волинськими князями, яке І. Ситий попросту вигадав. Першим з волинських князів хто здобув право на використання червоного воску був Костянтин Іванович князь Острозький відповідно до господарського привілею від 17 серпня 1522 р. — «даєм и даруєм и дозволаєм Єго Милости, князю КостантинѸ ИвановичѸ УстрозскомѸ

⁸¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 5449, арк. 47 (продажний лист від 28 листопада 1606 р.); ф. 301, спр. 216 П, Серія Ж, док. 12 (продажний лист від 12 травня 1639 р.); Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького (НМЛ), Ркк-2638 (продажний лист від 6 квітня 1644 р.).

⁸² ІР НБУВ, ф. 301, спр. 216 П, док. 43.

воском черленим всакии листы свои печатовати до нас Господара своего, або до когокольвек бѹдет в том писати»⁸³.

Говорячи про ієрархічне значення кольору воску, автор робить неко-ректне порівняння Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. з прак-тикою, що існувала в Західній Європі у Середньовіччі та Московії XVI ст. (с. 117, 450, 499, 521). Дійсно для Середньовіччя характерним є вико-ристання червоного воску для монархів і вищих церковних ієрархів, але в XVII–XVIII ст. червоний віск широко уживався представниками різних соціальних груп не лише у Гетьманщині, але також і в Речі Посполитій, та й зрештою по всій Європі⁸⁴.

Позбавлені сенсу також порівняння печаток Війська Запорозького з малими державними печатками Великого князівства Литовського, які автор розмістив на с. 178–179. Мало того, що хронологія порівнюваних печаток може відрізнятись на майже століття або більше ніж півстоліття (приміром, печатку Великого князівства 1506 р. автор порівнює зі сфра-гісом Війська Запорозького 1595 р., печатку 1574 р. з печаткою 1648 р., а литовську печатку 1602 р. взагалі з особовою печаткою гетьмана Івана Виговського 1659 р. та ін.), так і різниця у розмірах між порівнюваними печатками надто вже виразна (с. 178–179), щоб можна було стверджу-вати, що «взірцем» для печаток Війська Запорозького «була саме мала державна печатка Великого князівства Литовського» (с. 178). З наведеної таблиці, хіба що можемо спостерігати тенденцію до збільшення розмірів державних печаток з плином часу, але це загальноєвропейська тенденція ранньомодерного часу.

Помітно, що знання зі сфрагістики Великого князівства Литовського не належать до сильних сторін автора. Так, він стверджує, що «польські королі, зміцнюючи свої позиції в польсько-литовській державі, ще у 1569 р. провели кілька рішень про обмеження у застосуванні литовської печатки» (с. 179). Зрозуміло, що про жодне «зміцнення позицій» коро-лівської влади у цей період не може бути й мови, а використання коронних печаток замість литовських для українських воєводств від 1569 р. було пов'язане з їх інкорпорацією до складу Корони Польської.

Залишається лише здогадуватися, що І. Ситий має на увазі коли стверджує — «якщо волинянам король прямо заборонив користуватися литовською печаткою, то стосовно інших українських земель такої забо-

⁸³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Tom III. — Lwów, 1890. — S. 235.

⁸⁴ Див.: *Sella P.* I sigilli dell'Archivio Vaticano. — Vol. I–III. — Vaticano, 1937–1964; *Bocchetti L.* I sigilli dell'Archivio Segreto Vaticano. Nuove ricerche sfragistiche. — Vatican, 2013.

рони не існувало. Тому тут традиційно застосовували литовську печатку» (с. 179). Що це за «литовська печатка»? Якщо мається на увазі державна печатка, то її не уживали стосовно, як Волинського і Підляського, так і Київського і Брацлавського воєводств, вже від 1569 р.⁸⁵ Якщо ж маються на увазі «земські» печатки українських повітів з зображенням Погоні (державного герба Великого князівства Литовського), то відповідно до привілеїв 1569 р. його мало замінити зображення коронного орла у поєднанні зі старими земельними гербами — «Na ostatek ustawuiemy: aby od tego czasu we wszystkich odprawach pospolitych, y nachorągwiach ziemskich w tey ziemi Wołyńskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego herbu używali» (привілей Волинській землі від 26 травня 1569 р.)⁸⁶, «Na ostatek ustawuiemy, aby od tego czasu we wszytkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey Ziemi Kiiowskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego używali» (привілей Київській землі від 5 червня 1569 р.)⁸⁷. Попри це, на повітових печатках продовжували уживати саме зображення Погоні. Знадобилася сеймова ухвала, щодо «Trybunału Wołyńskiego y Braclawskiego, woiewodztw» від 18 квітня 1589 р. для того аби впровадити в життя постанови привілею 1569 р. щодо Волинської землі: «То ієст, z Woiewodztwa Wołyńskiego Herbowe pieczęci krzyż, a na krzyżu orzeł»⁸⁸. Відтоді на повітових і воєводських печатках Волинського і Брацлавського воєводств бачимо зображення коронного орла у поєднанні з земельними гербами. Натомість, Київське воєводство до середини XVII ст. користувалося восьмикутною печаткою з зображенням Погоні, але вона, очевидно, не могла стати «взірцем для козаків» (с. 179). Варто додати, що всі ці перипетії нами було детально розглянуто в окремій статті⁸⁹, на яку І. Ситий не звернув уваги, хоч і подає її у списку літератури (с. 542).

Далі автор висуває твердження, що просто переповнене суперечностями та відвертими помилками — «обов'язковим елементом великої печатки наших сусідів (поляків, литовців, білорусів, росіян, молдаван) є щит, щитотримачі, корони, земельні герби, розгорнута легенда, пишний декор, що майже відсутнє в печатці Війська Запорозького. І це не випадково, адже велика печатка є атрибутом повноцінної держави, якої

⁸⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — Москва, 1901. — С. 825.

⁸⁶ Volumina Legum. — Vol. II. — Petersburg, 1859. — S. 83.

⁸⁷ Volumina Legum. — Vol. II. — S. 87.

⁸⁸ Volumina Legum. — Vol. II. — S. 295.

⁸⁹ Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. — Число 11. — Частина 1. — Київ, 2004. — С. 148–152.

козаки не спромоглися досягнути» (с. 179–180). Більш ніж дивною є заява І. Ситого щодо «неповноцінності» Козацької держави. В чому ця «неповноцінність» виражалась? В обмеженості суверенітету? Так у цей період ні Молдавське господарство, ні Велике князівство Литовське також не були цілком суверенними державними утвореннями. Щодо щитів та елементів повного герба, то на молдавських і московських печатках також не бачимо у цей час «щитотримачів» та «земельних гербів», а «розгорнута легенда, пишній декор» присутні на печатках Війська Запорозького, так само як і на інших державних печатках. Тривала відсутність в Гетьманщині великої державної печатки пояснюється особливостями функціонування центральних органів влади. Якщо в Короні Польській і Великому князівстві Литовському велика і мала державна печатки належали відповідно канцлеру і підканцлеру, то у Війську Запорозькому функції обох виконував генеральний писар, у розпорядженні якого і перебувала військова печатка, і необхідності в другій — не існувало. З іншого боку, від самого створення Гетьманату така центральна установа як Генеральний військовий суд користувалася власною печаткою, точних аналогів чого не бачимо у «наших сусідів», що навряд чи може свідчити про «неповноцінність» їхніх держав. До цього варто додати, що велика державна печатка у Війську Запорозькому таки була. Печатки, які за часів гетьмана Кирила Розумовського уживала Гетьманська канцелярія, були значно більшого розміру, ніж ті що перебували у розпорядженні Генеральної військової канцелярії (86 і 70 мм проти 47 і 45 мм відповідно). Ці сфрагіси власне і становили пари великих і малих державних печаток. Тож за логікою І. Ситого варто визнати, що саме за гетьманування Кирила Розумовського Військо Запорозьке нарешті стало «повноцінною державою», раз обзавелося її атрибутом.

На цьому ж рівні перебувають й інші порівняння автора щодо практик функціонування литовсько-руських та козацьких сфрагісів. Так, він зазначає — «Козацька старшина користувалася власними, запозиченими, привласненими й успадкованими печатками. Така практика свідчить про те, що норми Литовського статуту, які регулювали практику використання печаток та загрожували стратою за їх фальшування на цій території, певною мірою були формальними, як і багато інших норм ранньомодерного суспільства» (с. 345). Як видно з цього пасажу, автор явно вважає «фальшуванням печаток» практику використання запозичених та привласнених печаток (тобто «*caerentia sigilli*»), що була поширена по цілій Європі, й за яку ніхто, ніде і ніколи не карав. У тому ж, що справжнє (!) фальшування печаток як у Великому князівстві Литовському, так і в Гетьманаті, вважалось важким злочином, за скоєнням якого неодмінно відбувалося розслідування та покарання, не важко переконатися, ознайо-

мившись з відповідними публікаціями на цю тему⁹⁰. А ось висновок, який робить автор з цих «спостережень», взагалі схожий на глузування — «Такий формалізм характерний не тільки для Гетьманщини, але й для наших сусідів білорусів, а це вже прояв спільної для східнослов'янських народів ментальності — дуже вільне поводження з нормами права» (с. 345).

В іншому місці автор наполягає, що «вільне ставлення козаків до зображень і написів на сфрагісах, якими вони користувалися, збереглося й у нових умовах, що свідчить про культурну спадковість та засвоєні стереотипи мислення» (с. 386). І робиться цей далекосяжний висновок з факту наявності на печатці Василя Карпинського зображення китиць, що оточують вензель, які автор безпідставно трактує як «католицький єпископський капелюх» (с. 386), хоч насправді жодного «капелюха» на сфрагісі не видно, є лише китиці. До того ж цей «капелюх», тобто — галеро, неправильно називати «католицьким» (с. 506, 509, 512), його у рівній мірі уживали і православні й уніатські ієрархи.

Характерно, що наївні авторські «спостереження» щодо «менталітету» розсіяні по цілій книжці. Так, на думку І. Ситого «Художнє оздоблення гербових емблем у вигляді гілок та квітів на печатках Гетьманщини більш жваве, соковитіше, пишніше, ніж на печатках сусідніх народів. На цьому позначалися така притаманна українцям риса менталітету, як художнє, образне осмислення оточуючого середовища, бажання прикрасити своє життя, створити рай не тільки на небі, а й на землі» (с. 435). Оскільки на українських печатках ні в XI–XII, ні в XIV–XVI ст. жодних пишномовно описаних автором рис не спостерігаємо, то виходить, що українці десь у XVII ст. мали докорінно змінити свій менталітет. Якщо ж говорити серйозно, то очевидною є загальноєвропейська тенденція до художнього ускладнення геральдичних форм у XVII ст., надавання їм символічності та алегоричності, але пов'язана вона не з якимисьь специфічними «українськими рисами менталітету», а з розповсюдженням барокового стилю.

В іншому місці автор стверджує, що «якщо порівняти зображення печаток російських військовослужбовців та їхніх нових побратимів по службі — українців, то в очі відразу впадає різна іконографія малюнків. У росіян вона простіша, сухіша. Певною мірою вбачаємо у цьому факті

⁹⁰ *Александрович В.* Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 року // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 313–317; *Безпалько В.* Справа 1581 року про фальшування печаток. — С. 318–326; *Ragauskienė R.* Tłoki pieczętnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. (na podstawie Metryki Litewskiej). Materiały do archeologii prawa // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 353–357; *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 354–355, 379–380 та ін.

віддзеркалення національного менталітету, що сформувався у більш суворих географічних умовах, аніж український, та вплив самодержавного устрою, для якого були притаманні жорстка централізація, кріпацтво, політична й культурна самоізоляція та нехтування людською особистістю» (с. 386). Треба розуміти так, що поява від кінця XVIII — на початку XIX ст. значно вишуканіших і складніших сфрагісів у «російських військовослужбовців» пов'язані з кардинальними змінами у «національному менталітеті», спричиненими не то масовою міграцією з «суворих географічних умов» у більш теплі краї, не то з ліквідацією «самодержавного устрою», «жорсткої централізації, кріпацтва, політичної й культурної самоізоляції та нехтування людською особистістю». Чи можливо, все ж таки, «простиша, сухіша» «іконографія малюнків» російських печаток XVIII ст. пов'язана з початковим етапом становлення геральдики на цих теренах та поступовим пристосуванням до європейських геральдичних і сфрагістичних традицій?

Дивними виглядають спроби автора відшукати окремі типи «військових» чи «канцелярських» печаток. Так, автор нарікає, що «російські та українські військовослужбовці... так і не виробили спеціальної, характерної їхньому ремеслу корпоративної символіки» (с. 386), або — «що може бути найяскравішим втіленням суто канцелярської посади, аніж посада стряпчого? Здається, це повинно відбитись і на сфрагісі посадовця. Аж ні!» (с. 391). Перед тим, як шукати «чорну кішку в темній кімнаті», І. Ситому варто було б задатися питанням, чи існувала об'єктивна потреба у появі подібної «характерної корпоративної символіки». Здається очевидним, що для практичних потреб цим особам цілком вистачало і звичайних особових печаток з гербами та ініціалами.

Оповідуючи про практику використання чужої печатки («*sarentia sigilli*») І. Ситий наводить цілком невідповідні приклади — «Василь Дунін-Борковський користувався двома печатками; на одній був зображений лебідь, а на іншій — меч і стріла» (с. 315). Попри те, що Василь Дунін-Борковський змінив зображення герба, обидві згадані печатки належали саме йому, тому тут не може бути мови про «*sarentia sigilli*», тобто відсутність печатки та її заміну сфрагісом іншого власника⁹¹. Ще більш промовистими є два інших приклади помилково визначені автором як «*sarentia sigilli*» — «По дві печатки мали полковники стародубський Григорій Коровка-Вольський та прилуцький Олександр Якубович. Вони різнилися лише розмірами» (с. 315). Таке враження, що автор не розуміє про що пише. Використання кількох печаток однією особою не є «відгуком давньої традиції» чи прикладом «вільного поведження з нормами

⁹¹ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. — S. 102–105; Vocabulaire international de la Sigillographie. — Roma, 1990. — P. 68.

права», як на цьому наголошує І. Ситий (с. 345), а лише самою звичайною практикою для цілої європейської сфрагістики.

Загалом, у разі з «sarentia sigilli» у автора виникають поважні непорозуміння. Так він переконаний, що цим терміном позначали також практику коли «печаткою батька користуються його діти» (с. 364). Хоч, насправді, подібна практика до «sarentia sigilli» не відносилася, це знову ж таки звична практика «успадкування печатки»⁹².

Дружина гетьмана Богдана Хмельницького Анна користувалася власною печаткою, а не свого чоловіка, як твердить І. Ситий (с. 163, 313). Про це свідчить абрєвіатурний напис в полі її печатки: АБХГВЗ, тобто — «Анна Богданова Хмелницка гетманова Воиска ... Запорозкого», як і зазначено в тексті універсалу⁹³. Автор безпідставно зідентифікував печатку Генерального військового суду 1698 р. як особову печатку генерального судді Сави Прокоповича (с. 316–317, 563).

Неправильно автор датував печатку Війська Донського з зображенням «оленя, в спину якого увыгнана стріла» (так у І. Ситого на с. 206). Він вважає, що цей сфрагіс донці уживали «паралельно» та «одночасно» з печаткою виготовленою 1704 р., з зображенням козака, що сидить на бочці (с. 206). Насправді ж печатка з зображенням оленя з'явилася ще у середині XVII ст.

На печатці Війська Запорозького Низового 1763 р. не могло бути зображення козака з портретними рисами Петра Калнишевського (с. 150), оскільки останній на той час не був кошовим отаманом. Подібно, і королівська маєстатична печатка, яку І. Ситий описує на с. 149 з'явилася за часів короля Юрія I Львовича (1300–1308)⁹⁴, а не Юрія II Болеслава Тройденовича (1325–1340), тому не може передавати портретні риси останнього, як це стверджує автор. А Володислав Опольський титулувався не «князем Галицьким» (с. 149), а як «Рускоѡ земли, господарь, и дѣдичь вѣчныхъ землямъ тѣмъ самодержецъ, князь велєи»⁹⁵.

Таких розрізнених помилок по всій книзі І. Ситого безліч, але й у разі з опрацюванням цілісних комплексів козацьких сфрагісів у автора помічаємо не менше, а іноді й значно більше проблем. Приміром, у разі з військовими (державними) печатками Гетьманату, здавалося б одним з найбільш досліджених комплексів української сфрагістики, автор припус-

⁹² Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. — S. 105–107.

⁹³ ЦДІАК, ф. 1407, оп. 1, спр. 70, арк. 1. Публікацію цієї печатки див.: Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 525.

⁹⁴ Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — С. 49–50.

⁹⁵ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показки М. Пешак. — Київ, 1974. — С. 59, п. 28.

кається численних помилок. Так, у відтворенні легенд перших двох печаток, що уживалися за часів гетьманства Богдана Хмельницького у 1648–1651 і 1651–1654 рр. відповідно, і які були неодноразово публіковані, І. Ситий примудрився допустити відразу сім помилок. В обох випадках пропустив початковий хрестик і написав слово «КОРОЛЕВЬСКОЄ» як «КОРОЛЕВСЬКОЄ» (с. 132). Крім того, на першій печатці не зауважив, що в слові «ЕГо» остання літера зменшена. На другій — не зауважив розділову крапку між словами «ПЕЧАТЬ» і «ВОЙСКА», безпідставно додав «Ь» у слові «ЗАПОРОЗКОГО». Крім того, невірно датовано початок використання другої печатки 1652 роком. Описуючи третю печатку часів Богдана Хмельницького автор невірно вказує інтервал між словами легенди — 10 (?!) мм.

Описуючи печатку часів наказного гетьмана Якіма Сомка 1661–1663 рр. І. Ситий припускається відразу десяти (!) помилок при відтворенні легенди — «+ ПЕЧАТ ЕГО ЦАРСКОГО · ВЕЛИЧЕСТВА · МАЛОИ РОСИИ ВОЙСКА ЗАПРОЗ :» (с. 139) замість «+ ПЕЧАТ : ЕГО : ЦАРСКОГО · ВЕЛИЧЕСТВА : МАЛОИ : РОСИИ : ВОЙСКА : ЗАПРОЗ :» (виправлення помилок підкреслено). До речі, на с. 169 І. Ситий подає інше відчитання змісту легенди, але вже з іншими (!) помилками.

При описі печатки часів гетьмана Павла Тетері 1663–1665 рр. автор невірно вказує на статичність пози та відсутність вусів у козака, не зауважує наявності у козака рицарського обладунку та орла на початку легенди (с. 139). На ранішій печатці Павла Тетері І. Ситий при прочитанні слова «КОРОЛЕВЬСКОЙ» припустився відразу трьох помилок — «КОРОЛЕВСЬКОЙ» (с. 141). На печатках часів гетьмана Івана Брюховецького І. Ситий безпідставно побачив зображення козака «у фронтальній позі» (с. 139).

Автор подає невірний опис зображення і легенди на печатці часів гетьманування Юрія Хмельницького від 1677 р. — «вершник» і «ПЕЧАТЬ КНЯЗІВСТВА МАЛОРУСЬКОГО» (с. 138). Згідно з описом в копії листа Юрія Хмельницького до Івана Сірка печатка мала інший вигляд і зміст напису — «Въ кругу напечатано челоувѣкъ на конѣ съ распростертою рукою; въ рукѣ булава; на головѣ у него корона, предъ нимъ выше головы лошадиной, яблоко со крестомъ. У лошади во лбу перье. Возлѣ конного челоувѣка, у стремени, пѣшей челоувѣкъ съ мушкетомъ. Кругомъ печати написаны слова: Печать княжества Малоросійской Украины»⁹⁶.

⁹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Том XIII. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 108, п. 23.

Автор безпідставно приписує собі спостереження, що друга печатка від часів гетьманування Івана Скоропадського з'явилася в грудні 1708 р. (с. 152). Насправді це спостереження зробив ще І. Крип'якевич⁹⁷. Наступна військова печатка перебувала в ужитку до 1730⁹⁸, а не 1729 р., як це зазначає автор (с. 153). Зміна військової печатки, що була виготовлена 1732 р., відбулася у 1747 р.⁹⁹, а не наступного, як вказує І. Ситий (с. 154).

Досить плутано автор пояснює функціонування двох військових печаток за часів гетьмана Кирила Розумовського. Він вважає, що останній «Окрім цієї печатки ... послуговувався й печаткою Генеральної військової канцелярії зразка 1748 р. Проте очевидно, що гетьман мав і власну печатку, вручену йому під час конфірмації на уряд гетьмана» (с. 156). Насправді, гетьман не «послуговувався» печаткою Генеральної військової канцелярії. Її матриця завжди перебувала в розпорядженні цієї центральної установи. Натомість, Гетьманська канцелярія уживала іншу (велику) військову печатку, про що ми свого часу писали у нашій монографії — «Лише за гетьмана Розумовського виготовлено нарешті другу державну печатку, яка тепер перебувала у безпосередньому розпорядженні гетьмана (стару державну печатку зберегла за собою Генеральна військова канцелярія, хоч у відповідності до указу від 17 листопада 1720 р. цю стару печатку мали передати гетьманові, як це й зробили за Апостола, а для Генеральної військової канцелярії мали б виготовити нову державну печатку). Увійшла в ужиток нова гетьманська державна печатка ймовірно у 1751 р. відразу по створенні окремої Гетьманської канцелярії, хоч вперше прикладеною до документу бачимо цю печатку лише 1752 р.»¹⁰⁰.

І далі — «У зв'язку з короткочасним сходженням на імперський престол Петра III відбулися зміни в державній сфрагістиці Війська Запорозького. Було виготовлено дві нові державні печатки для Гетьманської і Генеральної військової канцелярій, що мали замінити собою відповідну пару державних печаток, які були в ужитку перед тим. В порівнянні з відповідними старими печатками на парі нових державних печаток відбулася лише одна зміна в довокових написах: слово «Ея» замінено на —

⁹⁷ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 13, п. 24.

⁹⁸ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 200.

⁹⁹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 201–203.

¹⁰⁰ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 46.

«Его». Пара гербів в полі цих печаток залишилися подібною до тих, що й на печатках 1747 і 1753 рр. відповідно»¹⁰¹.

Якби автор звернув увагу на ці наші роз'яснення це уберегло б його від нагромадження хибних припущень і висновків, як то — «На цій печатці [1762 р.] ми спостерігаємо цікаву спробу повернутися до традиційних розміру печатки» (с. 158). Насправді жодного «повернення» не було, Генеральна військова канцелярія наслідувала свою стару печатку, що перебувала в ужитку до 1762 р., а по короткій перерві — до 1767 р. Або — «Незважаючи на те, що Кирило Розумовський користувався кількома печатками, у документі ... описані лише одна державна ... печатка» (с. 158). Як сказано вище, гетьман Розумовський одночасно користувався лише однією державною печаткою, іншу — уживала Генеральна військова канцелярія.

Печатку останньої (1747–1767 рр.) при документі від 28 липня 1752 р. автор помилково ототожнив з печаткою 1732 р., з посиланням на «Каталог колекції документів Київської археографічної комісії» (с. 158), де ця печатка також невірно ототожнена з військовою печаткою часів гетьмана Скоропадського¹⁰². У монографії 2009 р. ми виправили цю помилку видавців «Каталогу», зазначивши що печатка у документі про- ставлена тричі — на кожному аркуші¹⁰³, але І. Ситий традиційно не звернув на це жодної уваги.

Крім всього іншого, І. Ситий безпідставно вважає, що «зображення на цій печатці [1751 р.] більше нагадує російського гренадера, ніж українського козака» (с. 156), попри те що іконографія герба на цій печатці мало чим відрізняється від раніших військових печаток. Непорозумінням слід вважати спробу автора розповісти про особову печатку гетьмана Розумовського в підрозділі, який присвячено державним печаткам (с. 158–159).

В окремих випадках автор не може визначити правильно навіть форму державних печаток. Так він стверджує, що «лише гетьмани Іван Виговський та Андрій Могила зробили спробу замінити традиційну круглу форму на овальну» (с. 168). І. Ситий не помічає, що перша печатка часів гетьмана Івана Брюховецького також мала овальну форму (37x 35 мм). А у разі з печаткою Івана Виговського маємо цілий комплекс

¹⁰¹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 61.

¹⁰² *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії.* 1369–1899. — Київ, 1971. — С. 104, п. 370.

¹⁰³ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 202–203, п. 44.

помилки. Почати треба з того, що ця печатка взагалі не належить до числа державних (військових), попри наполягання автора (с. 175). Її справжній розмір 55x45 мм. Уживалася вона упродовж 1659–1663 рр., в той час як у 1664 р. використовувалася інша печатка з суттєво відмінними легендою, іконографією і розміром.¹⁰⁴ Відчитуючи легенду на печатці 1659 р. І. Ситий припускається відразу семи помилок. Правильний зміст напису в два кола: * ІВАНЪ · НА ВЫГОВИ · ВЫГОВЪСКИИ ВОЕВОДА ЕНЕРАЛЪ КИЕВЪСКИИ ГЕТЪМАНЪВЕЛИКИИ | * КНИАЗЪТВА РЪСКОГО СТАРОСТА ЧИГРИНЪСКИИ. Підкреслено місця, які автором передано не вірно, крім того І. Ситим безпідставно вписано слово «КИЕВСКИИ» після слова «ВЫГОВЪСКИИ» (с. 169).

Не краще виглядає справа і з власне державними печатками. У зведеній таблиці, яку І. Ситий подав на с. 168–171, наявні численні помилки у відчитанні легенд, датуванні, вимірах та ін., перерахунок яких зайняв би занадто багато місця. З огляду на це подаємо власну таблицю з виправленням всіх недоречностей, які наявні у рецензованій роботі, з зазначенням кількості помилок допущених автором при описі окремих печаток:

№	Роки	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилок
1	1648–1651	+ ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВЪСКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО	32 мм	3 мм	4
2	1651–1654	+ ПЕЧАТЬ · ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВЪСКОЕ МЛЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО	31 мм	2,5 мм	5
3	1654–1663	+ ПЕЧАТЬ ЦРЖКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОИКА ЗАПОРО ³	37 мм	2,5 мм	2
4	1661–1663	+ ПЕЧАТ · ЕГО : ЦАРЖКОГО · ВЕЛИЧЕСТВА : МАЛОИ : РОСИИ : В ⁹ ІСКА · ЗАПОРО ³ :	37 мм	3 мм	4
5	1663	ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВЪСКОЙ МЛСТИ ВОЙСКА ЗАПОРО	37 мм	2,5 мм	1
6	1663–1665	✿ ПЕЧАТЬ ВОЙСКА · ЕГО : КОРОЛЕВСКОЙ · МЛСТИ · ЗАПОРОСКАГО : А̄ X̄ ̄ Г̄ :	46 мм	2,5 мм	9
7	1663		37x35 мм		1

¹⁰⁴ Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 511.

№	Роки	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилко
8	1663– 1668	+ ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВЪРНОГО ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИ · ЗАПОРΟΣ ·	42 мм	4 мм	8
9	1665– 1676	+ ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЕГО КО * МИ * ЗАПОРОЗКОГО	43 мм	3,5 мм	2
10	1669	+ ПЕЧАТЬ ВОСКА ЕГО ЦАР : ПРЕС ВЕЛИЧ : ЗАПОРΩЗ :	41 мм	3 мм	не описана
11	1669	+ ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО ЦРКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИЧСВА ЗАПОРОЗКОГО	37 мм	3 мм	5
12	1669– 1688	+ ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИ : ЗАПОРОЗСКОГО	40 мм	2,5 мм	5
13	1671– 1672	: ПЕЧАТЬ Ѡ ЕГО КОРОЛ · МЛОСТИ И РЕЧЫ ПОСПОЛ ВОЙСКЪ ЗАПОРО · ДАНА	43 мм	2,5 мм	6
14	1677– 1679	ПЕЧАТЬ КНЯЖЕСТВА МАЛОРОССІИСКОЙ УКРАИНЫ	30 мм		невірний опис
15	1683– 1704	+ ПЕЧАТ ВО ^н СКА ЕГО КОРОЛЕВ- СКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО	52x43 мм	3 мм	3
16	1687– 1705	ПЕЧА ^н МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ИХ ЦРСКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИЧЕ ^н ВА ЗАПОРОЗКОГО	45 мм	2,5 мм	2
17	1705– 1709	ПЕЧА ^н МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИЧЕ ^н ВА ЗАПОРОЗКОГО	45 мм	2,5 мм	3
18	1709– 1721	ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ СЛАВ- НОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО.	53 мм	2,5 мм	7
19	1708	ПЕЧА ^н МАЛОИ РО ... ВОЙСКА Е ЦРСКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИ ... ЗАПОРОЗКОГО	48 мм	3 мм	2
20	1708– 1714	ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВЪТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО *	46 мм	2,5 мм	4
21	1715– 1730	ПЕЧАТЬ МАЛО ^н РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРВЪТЛОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО	46 мм	3/2,5 мм	4
22	1730– 1732	ПЕЧАТЬ МАЛО ^н РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО	45 мм	2 мм	8

№	Роки	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилок
23	1732–1747, 1761	ПЕЧАТЬ МАЛО ^и РОССИИ ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО	48 мм	2 мм	2
24	1747–1767	ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	47 мм	2 мм	4
25	1751–1766	ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИЙСКАГО ЗАПОРОЖСКАГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	86 мм	3,5 мм	2
26	1762	П ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО * ВЕЛИЧЕСТВА * МАЛОРОССИСКОГО * ЗАПОРОЖСКОГО * ВОЙСКА *	70 мм	3 мм	1
27	1762	ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ... ПЕЧАТЬ	45 мм	2 мм	8
Всього помилок					102

Як бачимо, на 25 описаних І. Ситим державних печаток приходиться відразу 102 помилки, тобто — в середньому по чотири на кожну печатку (у цих розрахунках не беремо до уваги першу печатку часів гетьмана Дем'яна Ігнатовича 1669 р., яку І. Ситий з незрозумілих причин проігнорував, а також — печатку часів Юрія Хмельницького 1677–1679 рр., легенду якої відтворено цілком невірно, ще й у перекладі на сучасну українську мову).

При створенні своєї зведеної таблиці автор використав далеко не всі роботи з козацької сфрагістики, чим і зумовлена більшість помилок. Разом з тим, численні недоречності з'явилися внаслідок неуважності автора при опрацюванні самих відбитків. Особливо це стосується відчитання легенд. Автор часто ігнорує розділові позначки, або відтворює їх невірно. Переставляє місцями і плутає літери, і не лише близькі за накресленням. Так, замість «Σ» ставить «Z» (с. 169, п. 9). Часто не зауважує зменшення літер, або навпаки — пише малими літери, що насправді є великими («Ђ» — скрізь у таблиці). Щодо висоти літер в легендах, то І. Ситий не спромігся їх правильно виміряти навіть у тих випадках коли опрацьовував сфрагіси безпосередньо. І це попри те, що у нашому дисертаційному дослідженні ми розмістили дві таблиці з ука-

знання правильних розмірів літер у легендах військових печаток¹⁰⁵. Що завадило автору використати цю інформацію, наразі важко пояснити.

Звичайно, в окремих випадках неточність автора зумовлена об'єктивними причинами — деякі сфрагіси відомі лише з описів або мають незадовільний стан. Крім того, при створенні нашої таблиці ми використали інформацію, яку потрапила до нас нещодавно і ще не є введена до наукового обігу. Так, параметри, зміст напису та іконографію печатки часів гетьмана Андрія Могили нами уточнено по добре збереженому відбитку при його листі до папи римського Інокентія XI від 8 травня 1684 р.¹⁰⁶ Довготривалі суперечки щодо печатки часів гетьмана Пилипа Орлика вдалося вирішити завдяки нещодавній знахідці якісного відбитка при документі від 20 грудня 1721 р.¹⁰⁷ Але все ж таки більшість помилок автору вдалося б уникнути, якби він уважніше поставився до здобутків попередників.

З цілком незрозумілих причин, поруч зі зведеною таблицею державних печаток Гетьманщини, І. Ситий вміщує ще одну таблицю з описом державних печаток, але лише тих, відбитки яких знаходяться в збірці ЧОІМ. Чим остаточно заплутує читача. Річ у тім, що при описі однієї й тієї ж печатки у цих двох таблицях часто наявна відмінна інформація. Так, на третій печатці часів Богдана Хмельницького, згідно з інформацією у першій таблиці має бути слово «ЗАПОРО» (с. 169, п. 2), а у другій таблиці — «ЗАПОРОз» (с. 172, п. 2). Висоту літер на цій печатці у першій таблиці визначено у 3 мм, у другій — 2 мм (насправді — 2,5 мм). На печатці 1730–1732 рр. один раз легенду відчитано — «ПЕЧАТЬ МАЛО'РОСИ ВОЙСКА ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО» (с. 171, п. 23), другий — «ПЕЧАТЬ МАЛО'РОСИ ВОІСКА ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЛЧСТВА ЗАПОРОЖСКАГО» (с. 173, п. 11; різночитання підкреслено). Для печатки часів гетьмана Розумовського 1751–1766 рр. один раз висота літер визначається у 3 мм (с. 171, п. 26), другий — 4 мм (с. 173, п. 14), насправді — 3,5 мм. І подібних прикладів при порівнянні цих таблиць є вдосталь. Якогось раціонального пояснення цим розбіжностям ми не знаходимо.

¹⁰⁵ *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Харків, 2003. — С. 26–27, табл. 2,2–2,3.

¹⁰⁶ Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, Particolari 65, f. 407v; *Sella P.* I sigilli dell'Archivio Vaticano. — Vol. II. — Vaticano, 1946. — P. 295–296, tav. CIV, n. 2191; *Il sigillo nella storia della civiltà, attraverso i documenti dell'Archivio Segreto Vaticano.* — Vaticano, 1985. — P. 105–106, n. 167.

¹⁰⁷ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz), Rkps 2893, st. 211.

Хибними є також цілий ряд загальних спостережень І. Ситого над розвитком державної печатки. Так, він стверджує, що «до Богдана Хмельницького гетьмани уникали в написах означення сюзерена, оскільки всім було зрозуміло, що це польський король» (с. 174). На якій підставі автор робить такий однозначний висновок не зрозуміло. Враховуючи складні стосунки запорожців з Річчю Посполитою наприкінці XVI — в першій половині XVII ст., вважаємо, що невикористання титулів на військовій печатці вказує як раз на прагнення підкреслити свою незалежність від королівської влади, на чому ми свого часу вже наголошували¹⁰⁸.

Говорячи про найдавніші військові печатки, І. Ситий зазначає — «Історія печатки січовиків, як і державної печатки Гетьманщини, починається в останній третині XVI ст.» (с. 197), але при цьому не роз'яснює, яким чином у Гетьманщини могла з'явитися державна печатка за півстоліття до утворення самої цієї держави у 1648 р.

Автор безпідставно пов'язує наявність слова «ВЪРНОГО» на другій печатці часів гетьмана Брюховецького з впливом «Січі, на печатці якої присутнє саме це слово» (с. 176). Варто зазначити, що жодної печатки «Січі» чи «Запорозької Січі» (с. 197) наразі не відомо, є печатки державного утворення Війська Запорозького Низового (столицею якого і була Січ), і на жодній з них слова «ВЪРНОГО» ми не зустрічаємо.

Подібні помилки І. Ситий робить і в описах печаток державних установ Війська Запорозького. Зокрема, в легенді печатки Канцелярії малоросійського скарбу 1760–1766 рр. він пропустив розділовий хрестик і слово «КАНЦЄЛЯРИИ» (с. 196). В написі на печатці Канцелярії малоросійських зборів 1751–1754 рр. дві помилки зроблено в слові «МАЛОРОССІЙСКІХ» (с. 196). Легенда печатки Генеральної лічильної комісії 1762–1767 рр. відтворена з шістьма помилками: «± ПЕЧАТЬ ГЕНЕРАЛЬНОЙ МАЛОРОССІЙСКОЙ ШЕТНОЙ КОММИССИИ» (с. 196).

Багато проблем виникло у автора і при опрацюванні державних печаток Війська Запорозького Низового. В зведеній таблиці, в якій подано їх описи, він жодного разу не спромігся правильно описати зображення герба в полі печатки. Припустився численних помилок при датуванні, прочитанні легенд та встановленні розмірів печаток і висоти літер в написах. Виправлення всіх цих помилок подаємо у нашій таблиці:

¹⁰⁸ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 33.

№	Роки	Зображення	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилок
1	1592–1596	ренесансовий щит, козак з рушницею на лівому плечі та шаблю в правиці	+ КОПІЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬСЬКОГО	26 мм	2,5 мм	6
2	1600–1603	козак, в правиці тримає рушницю, в лівиці шаблю, за спиною спис	+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО	29 мм	2,5 мм	4
3	1620–1638	козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля	КОПИЯ × ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО	31 мм	3 мм	4
4	III чверть XVII ст.	козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис	+ ПЕЧАТ : КОШОВЪКАА СЛАВЪНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО	45 мм	3 мм	2
5	1700–1761	козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис	+ ПЕЧАТ. СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО	41 мм	3,5 мм	5
6	1750–1763	козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис	ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	50 мм	3 мм	4
7	1763–1775	козак, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис, поруч будівлі	ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	55 мм	2,5 мм	3
8	1763	козак, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис, поруч будівлі	ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	59 мм	2,5 мм	не описана
9	1770	козак, під лівою рукою тримає рушницю, ліворуч спис, поруч будівлі	× ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	39 мм	2,5 мм	4
Всього помилок						32

Як бачимо, на вісім описаних І. Ситим печаток припадає 32 помилки, тобто, в середньому — по 4 на одну печатку. При цьому, з неясних

причин автор проігнорував матрицю печатки 1763 р., яка зберігається у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих і свого часу була опублікована в каталозі «1000 років української печатки»¹⁰⁹.

А тлумачення зображення на печатці кошового суду явно заводить І. Ситого в глухий кут. Суддівський жезл («лїська», «камишина»), що був атрибутом влади військового судді, автор безпідставно трактує як «знак кошового отамана», або як «палицю осавула» (с. 207), або взагалі як «зображення кия, який використовувався для покарання винних на Січі» (?!) (с. 208).

Але І. Ситий буквально «перевершив» сам себе коли взявся за опис та аналіз паланкових печаток Запоріжжя (с. 208–210). З жодним відбитком жодної цієї печатки автор не працював особисто, в своїх «студіях» він використовує здебільшого працю А. Скальковського, видану ще в середині ХІХ ст. Крім того, зроблено посилання на компілятивне видання «Україна — козацька держава», видання ІІІ тому «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» (в якому подано скорочені описи паланкових печаток) та статтю А. Петровського «Про походження слова «козак»». Іншими словами — на все що завгодно, аби не на публікації, в яких, на основі ретельного опрацювання фонду 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі» ЦДІАК, здійснено численні правки щодо іконографії та написів паланкових печаток, опублікованих свого часу А. Скальковським, а також введено до наукового обігу відбитки ще шести невідомих раніше паланкових печаток¹¹⁰.

Ігнорування цих матеріалів призвело до того, що І. Ситий повторив всі без винятку помилки та невідповідності наявні в роботі А. Скальковського. Це стосується і численних помилок в написах і, особливо, інтерпретації зображень на паланкових печатках. Так, зображення стріли на печатці Кальміуської паланки автор визначає як «спис» (с. 208). Зображення на печатці Бугогардівської паланки 1740 р. покладених в зірку шаблі, стріли та списа з прапором — як «шаблю з рогаткою» (с. 209). А головну фігуру на печатці Орільської паланки І. Ситий трактує як «яструба» (с. 209), хоч насправді у даному випадку маємо справу з гласним гербом — зображення орла вказує на назву паланки.

На печатках Бугогардівської паланки 1750 і 1761 рр. зображено дику козу, а не оленя (с. 209). Так само, як і на печатці Протовчанської паланки. На невідповідність цього сюжету ми вказували в одній з наших попередніх робіт, навівши розлогу аргументацію — «Ще однією харак-

¹⁰⁹ 1000 років української печатки. — С. 200–203, п. 164.

¹¹⁰ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця ХVІ–ХVІІІ ст. — С. 84–91, 214–217.

терною особливістю власне запорозької земельної геральдики є широке використання в паланкових гербах фігури дикої кози, а також пов'язана з нею символіка. Поява даного зображення в земельних гербах Запоріжжя (Протовчанської та другої і третьої видозмін Бугогардівської паланок) зумовлена впливом народної етимології, яка, зважаючи на подібність між словами «коза» і «козак», виводила походження останнього слова від першого. Подібне тлумачення зустрічаємо вже в працях польських істориків XVII ст.¹¹¹ Виходячи з даної обставини, можемо з великою часткою вірогідності твердити, що зображення даної фігури є ні чим іншим як збірним образом запорозького козацтва. Особливу увагу варто звернути на зображення, яке подане в гербах Бугогардівської паланки — дикої кози зі списом, що підкреслює військовий аспект символіки названих гербів. В даному випадку алегоричне зображення козацтва можна інтерпретувати як символ оборони руських земель, що знаходить свою пряму аналогію в державному гербі Війська Запорозького Низового («козакъ зъ самопаломъ»)¹¹².

Але у І. Ситого для цих зображень знайшлося інше «пояснення» — «Малюнки на паланкових печатках віддзеркалюють головні заняття та менталітет січовиків: походи за здобиччю, полювання, православна віра. Звідси на малюнках — зброя, хрести, олені, кози, яструби. Зображення корони символізувало суверена» (с. 208–209). Виявляється гласні символи орла («яструба» у І. Ситого) та дикої кози («олені, кози» у І. Ситого), з'явилися тому, що на них «полювали» січовики. На левів (зображені на печатках Самарської паланки) і коней (на печатці Кодацької паланки) мабуть також «полювали», бо з «походами за здобиччю» чи «православною вірою» ці фігури зв'язати ще важче. Особливо ж зворушує згадка про «менталітет січовиків», що ґрунтується на «православній вірі» символізованій «хрестами», і це попри те, що на жодній (!) паланковій печатці немає зображення хреста, як, до речі, й інших виразно християнських символів. А яким чином зображення князівських та шоломових корон мало «символізувати суверена» оповито цілковитою таємницею.

На додачу до всіх цих непорозумінь І. Ситий ще й «виносить невтішний вердикт» запорозькій паланковій сфрагістиці — «малюнок втрачає характерну українську іконографію, зображення — усталений характер..., накреслення літер нагадують російський цивільний шрифт. Усе це — свідчення занепаду Запорозької Січі та посилення російського

¹¹¹ Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. — Tom I. — Poznań, 1840; Twardowski S. *Wojna domowa*. — Calissii, 1681.

¹¹² *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 89.

впливу в цьому регіоні» (с. 209). Якби І. Ситий хоча б одним оком зазирнув у нашу монографію, а не користувався застарілими та недокладними прорисами А. Скальковського, то легко переконався б, що жодного «російського впливу» ні на палеографію написів, ні тим більше на іконографію в паланкових печатках не простежується. Більше того, різноманітністю фігур, оригінальністю, а іноді й глибокою архаїчністю, сюжетів, іконографічною складністю паланкові печатки представляють собою один з найяскравіших комплексів цілої української сфрагістики. Для ілюстрації цього наведемо лише деякі спостереження з нашої публікації — «Перше, що впадає у вічі при аналізі зовнішньої форми запорозьких паланкових гербів це широке використання в них позащитових елементів повного герба. З шіснадцяти паланкових печаток повний герб вміщено на восьми з них. Даний факт безумовно свідчить про високий рівень обізнаності запорожців у галузі геральдики. А також — про намагання підкреслити геральдичність вміщених на паланкових печатках знаків», «Впадає у вічі доволі високий рівень геральдичної стилізації головних гербових фігур, особливо тварин, в паланкових гербах. Так, наприклад, яскраво виражену геральдичну стилізацію має зображення леопардового лева в першому самарському гербі: хвіст розташовано вздовж спини і має на кінці невелику китичку, грива майже не позначена, натомість чітко видно кігті. У більшості випадків тварин зображено з повернутими головами, що створює враження динамічності кожної з композицій. Оригінальними, за своїм композиційним вирішенням, фігурами в паланкових гербах є зображення степу в другому гербі Бугогардівської паланки, облямівки у вигляді змії з двома головами в першому бугогардівському гербі, а також галузок в тому ж гербі», «Різноманітність гербових фігур в гербах запорозьких паланок є доволі значною: в шіснадцяти паланкових гербах зустрічаємо 23 видозміни геральдичних і гербових фігур. Загальна кількість фігур в паланкових гербах сягає 50, тобто в середньому близько трьох фігур в одному гербі. Зважаючи на те, що в запорозьких земельних гербах ми жодного разу не спостерігаємо поділу поля щита на декілька частин, що автоматично збільшувало б кількість фігур в гербі, мусимо відзначити, що насиченість символіки паланкових гербів є надзвичайно високою. В окремих випадках бачимо герби, в яких число фігур досягає 7 або 8 (перша видозміна герба Самарської паланки, друга видозміна герба Кодацької паланки). При цьому кожна з фігур має власне символічне значення, за допомогою чого в окремих гербах створено складні символічні композиції», «Запорозькі паланкові печатки являють собою доволі оригінальну групу в руській територіальній сфрагістиці козацької доби. Привертає увагу, широке використання позащитових елементів повного герба, князівських корон в

неповних гербах, а також часте зображення живих істот. Мистецький рівень виконання малюнків на всіх печатках доволі високий» та ін.¹¹³

В контексті вище сказаного, і на тлі повного ігнорування автором нововиявлених нами печаток Інгульської паланки 1755, 1759 і 1768 рр., Прогноїнської паланки 1756 р. та Самарської паланки 1752 і 1756 рр., справжнім знущенням виглядають патетичні заклики І. Ситого — «Наведений матеріал спонукає до думки, що ретельне вивчення архівів та музейних колекцій дозволить зробити ще не одне цікаве відкриття і, таким чином, заповнити наявні лакуни в історії запорозьких печаток» (с. 210).

З подібного роду проблемами автор стикається і в разі з опрацюванням полкових і сотенних печаток. Попри те, що свого часу нами було опубліковано та проаналізовано 164 печатки цієї групи¹¹⁴, І. Ситий вважає, що цілком достатнім є опрацювання «2 полкових і 5 сотенних печаток із ЧОІМ». Але навіть з такою невеликою кількістю пам'яток І. Ситий не в спроможі дати раду. Так, він неточно датує час використання печатки Стародубського полку 1757–1775 рр., неправильно визначає її розмір (40x37 мм), невірно описує герб — називає орлине гніздо півмісяцем, врешті — припускається відразу п'яти помилок при відтворенні легенди: ЕИ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА · ПОЛКЪ СТАРОДУБОВСКАГО ПЕЧАТ. Варто погодитися з автором, що завдяки допущеним помилкам його «опис стародубської полкової печатки... суттєво відрізняється від описаних» у публікаціях інших авторів (с. 222).

Описуючи печатку Київського полкового суду автор помилково трактує суддівські жезли як пірначі (с. 230). Земельні герби, зображені на печатках чернігівської полкової та любецької (у І. Ситого — «любенської») сотенної канцелярії, І. Ситий безпідставно вважає міськими, а крім того вигадує печатку «полтавської полкової канцелярії» (с. 231), хоч ця установа користувалася у своєму діловодстві міськими печатками полкового осередку або печатками полкового суду, а не своїми власними¹¹⁵.

Щодо сотенних печаток, то І. Ситий безпідставно вважає, що Ройська сотня користувалася двома печатками (с. 224), хоч це помилкове пові-

¹¹³ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 86–90.

¹¹⁴ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 92–115, 217–275.

¹¹⁵ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 244.

домлення Н. Грабової було виправлене нами ще у 2003 р.¹¹⁶ Аналізуючи печатку Менської сотні автор невірно описує могилу (пагорб) як «сонце, що сходить» (с. 227), не помічаючи того, що «сонце» має овальну форму. Слідом за Н. Грабовою автор описує «печатку Березинського комісарства» 1774 р. (с. 229), яка насправді належала бунчуковому товаришу (1752–1774) та березинському комісару Івану Івановичу Скоропадському¹¹⁷. Також невірним є висновок автора, що сотенні канцелярії «завичай використовували» печатки восьмикутної форми та абрєвіатурні написи у їх полі (с. 257). Про «звичність» свідчать наступні підрахунки: зі 121 сотенної печатки форма яких нам відома восьмикутними є лише 18, а зі 112 печаток, написи на яких вдалося прочитати, абрєвіатурні написи є на 47, у той час як написи по колу маємо на 65 сфрагісах.

Розповідаючи про певні зміни в коробораційних формулах документів, виданих стародубськими полковниками («За притисненем печати полковой ствержаю», «Для того власне з подписомъ руки моее, а притисненемъ печати полковничое» та ін.), І. Ситий буквально завалює читача питаннями — «Що трапилося? Полкова печатка була втрачена? Зіпсована? Полковник продемонстрував свою пиху? Можливо, існував якийсь циркуляр про зміну печаток полкових канцелярій на посадово-службові? Різні писарі використовували різні формулювання?» (с. 217). Споглядаючи на тяжкі зусилля автора розв'язати це «надскладне» питання, відкриємо йому «таємницю» — у цей період в коробораціях документів приватно-посадові печатки полковників у рівній мірі називалися як «полковими», так і «полковничими» або «полковницькими». Прикладів цьому є безліч.

Неусталеність тогочасної термінології вводить в оману І. Ситого, з огляду на що він невірно трактує приватно-посадову печатку чернігівського полковника Василя Борковського як «полкову» (с. 218). Те саме стосується й інших «полкових» печаток, які наводить І. Ситий (с. 216–219, 232), всі вони є приватно-посадовими печатками полковників. Єдиною відомою донедавна полковою, у повному сенсі слова, печаткою другої половини XVII ст. був виявлений та опублікований нами сфрагіс Корсунського полку¹¹⁸. Інша річ, що на деяких полковницьких печатках у цей час могли зображуватися не лише їхні родові герби, але й — герби відповідних полків або міські герби полкових центрів. Ми вже наводили

¹¹⁶ *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби. — С. 99, н. 219.

¹¹⁷ ЦДАК, ф. 108, оп. 2, спр. 1352, арк. 60v.

¹¹⁸ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 223, н. 113.

подібні приклади — печатки корсунських полковників Івана Гуляницького 1656 р. та Якова Петренка 1660 р., ніжинських полковників Пилипа Івановича Уманця 1669 і 1672 рр. та Марка Івановича Борсука 1675 р., та вірогідно — білоцерківського полковника Семена Палія 1696 р. і острогоського полковника Івана Івановича Тевяшова 1746 р.¹¹⁹

До цього переліку можемо додати ще одну, нещодавно виявлену, печатку київського наказного полковника (1650–1659) Василя Федоровича Дворецького від 17 листопада 1656 р., в полі якої, під заборолом і наметом, було розміщено загострений здолу щит з зображенням київського міського або полкового герба — напнутого луку зі стрілою вістрям додолу, у супроводі літер навколо: ВДПНК¹²⁰. У подальшому, на печатках Василя Дворецького 1660 і 1664 рр. знаходилося зображення родового герба, з цілком іншим змістом¹²¹.

Що стосується полкових печаток Лівобережжя другої половини XVII ст., то нещодавно нам пощастило виявити сфрагістичні зразки цього часу. Передусім, йдеться про відбитки судової печатки Переяславського полку від 20 і 24 листопада 1664 р. при ревізійних листах, виданих «Данилом Йрмоленком переяславским ... полковником вѣрнього Воиска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого». В її полі зображено повний герб — суддівський жезл у супроводі півмісяця та шестипроменевої зірки в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і трьома страусовими перами у нашоломнику, в супроводі літер навколо: ПСППВЗ¹²². Крім того, на листі переяславського полковника Івана Лисенка від 20 липня 1691 р., поруч з його печаткою було прикладено переяславську судову печатку з зображенням суддівської ліски в півкруглому щиті під заборолом з наметом і рицарським хрестом у нашоломнику, в супроводі літер: ПСПП.¹²³

Ще одним сфрагісом, що належить до цієї групи є судова печатка Київського полку, якою було засвідчено випис з київських судових книг від 1695 р. («казалисмо в книги сѣдовіе воисковіе записат з которих и сес випис видаемъ при звиклои печати сѣдовой воисковой киевской з подписом рѣки моеи Федор Семишнович Третяк сотникъ киевский»). В її

¹¹⁹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 217, 222, 234–235, 266.

¹²⁰ ІР НБУВ, ф. 301, спр. 595 П, док. 170.

¹²¹ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BN PAU PAN), Rkps 269, k. 45, 46.

¹²² ІР НБУВ, ф. 301, спр. 595 П, док. 179; НМЛ, Ркк-2652.

¹²³ Національний музей історії України (НМІУ), СФДМ, РД-46.

полі вміщено півкруглий бароковий щит під короною з хрестиком у супроводі літер: ПСВК¹²⁴.

До цього варто додати, що в разі з сотенними печатками поодинокі випадки їх використання сягають зламу XVII–XVIII ст. Такими є, приміром, нещодавно знайдені нами судові печатки Козелецької сотні від 1697¹²⁵ та 1699–1710 рр.¹²⁶, на яких зображено напнутий лук зі стрілою вістрям додолу, у супроводі літер: ПΣΣΚ. Прикметно, що на пізнішій печатці Козелецької сотні 1760–1775 рр. також бачимо зображення напнутого луку зі стрілою¹²⁷. А також — судова військова печатка Київської сотні від 1701 р. з зображенням довгого хреста з прапором над півмісяцем з двома шестипроменевими зірками в щиті, над яким присутній шолом з наметом під шоломовою короною і хрест в нашоломнику, навколо літери: ПСВК¹²⁸.

Попри ці знахідки, навряд чи варто розраховувати, слідом за І. Ситим (с. 219–220), на масові знахідки полкових та сотенних печаток другої половини XVII — початку XVIII ст., оскільки їх масове впровадження почалося лише після 1722 р. внаслідок реорганізації місцевого управління, коли на зміну радам полкової та сотенної старшини прийшли нові установи — полкові та сотенні канцелярії, що являли собою органи управління, де під головуванням полковників та сотників старшина колегіально вирішувала справи адміністративного, судового та військового управління на теренах відповідних полків та сотень. Утім, І. Ситий явно помиляється коли стверджує, що «печатки полкових, сотенних канцелярій та інших відповідних установ» виникають «під російським впливом» (с. 232). Московська (російська) сфрагістика не знала нічого подібного до полкових і сотенних печаток Гетьманату, тому не мала жодної можливості вплинути на їх «виникнення».

Подібного роду непорозуміння маємо і у разі зі спробами автора описати та проаналізувати міські печатки козацького періоду. Так, автор подає переважно невірне датування міських сфрагісів, як приміром у разі з печатками Переяслава 1690–1752 рр., Прилук 1658–1711 рр., Ічні 1675–1739 і 1730–1734 рр., Сосниці 1711–1732 рр., Пирятина 1687–1771 рр.,

¹²⁴ IP НБУВ, ф. 301, спр. 690 Л, док. 1780.

¹²⁵ ЦДІАК, ф. 129, оп. 1, спр. 2 а, арк. 3 («и видаемо сес запис Матвѣю Йкимовичу при звиклои печати сѣудовои козелецкоии с подписом рѣкъ наших, писан в домѣ сѣудовом козелецкомѣ»).

¹²⁶ ЦДІАК, ф. 129, оп. 1, спр. 2 а, арк. 4, 5v, 9, 12v.

¹²⁷ ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 3455, арк. 3; спр. 3460, арк. 4; ф. 64, оп. 1, спр. 58, арк. 1v.

¹²⁸ IP НБУВ, ф. 301, спр. 657 Л, арк. 10v («До того тестаментѣ подписалса Федор Левицкии писар козацкии киевскии»).

Глухова 1682–1769 і Стародуба 1670–1743 рр. (с. 399, 402–403). В останньому випадку автор припускається 12 (!) помилок при прочитанні легенди: (+) ПЕЧАТ * МЪСТА * ЕГО ЦАРСКОГО * ПРЕСВЪ * ВЕЛИ * СЕВЕРСКАГО * СТАРОДУБА (виправлення помилок підкреслено).

Крім того, автор змішує в одну дві печатки Нехворощі (с. 402). Те саме й щодо двох печаток Полтави (с. 403). А в разі зі сфрагісами Стародуба в одну змішано відразу чотири печатки (с. 403). Міські печатки, на яких наявні аббревіатурні написи, автор безпідставно відніс до «сигнетових», з посиланням на середньовічні польські «паралелі» (с. 399). Попри те, що система уживання печаток у той період на теренах Корони Польської суттєво відрізнялася від козацьких сфрагістичних практик другої половини XVII–XVIII ст. По-перше — більшість печаток міст Гетьманату з аббревіатурами були основними сфрагісами для відповідних органів міського самоврядування. По-друге — відомі матриці вказують на те, що ці печатки були зовсім не «сигнетовими», тобто — персневими. Тому вони жодним чином не вкладаються в сфрагістичну систему, що була актуальна для Середньовіччя. Маємо справу з іншою традицією та сфрагістичною практикою.

Описуючи зображення на печатці Сосниці 1711–1732 рр. І. Ситий зазначає, що вона «цікава тим, що на ній бачимо не звичну для Сосниці емблему — ведмедя, який лізе по сосні» (с. 402, прим. 3). Утім, автор жодним чином не пояснює, яким чином зображення, що вперше зафіксоване на печатці Сосницької сотні (!) аж у 1759 р., могло бути «звичною для Сосниці емблемою» вже на початку XVIII ст. Латиномовні легенди на печатках Баришівки уживано до середини XVIII ст.¹²⁹, а не так як хоче автор — «протягом XVII ст., під тиском відомих політичних обставин» (с. 429). Місто Мглин у козацький період користувалося однією, а не двома печатками (с. 439), що містила в своєму полі зображення вежі з літерою М у супроводі двох дерев і трьох восьмипроменевих зірок¹³⁰, а не «фортчного муру з трьома вежами», як стверджує автор (с. 440). Міський сфрагіс Глухова 1749–1773 рр. («ПЕЧАТЬ РАТВИШИ ГЛУХОВСКО») ¹³¹ автор взагалі описав як «печатку Глухівської сотенної канцелярії» (с. 495).

Гласний герб на печатці міста Коропа І. Ситий тлумачить як «символ родинного щастя і благополуччя, в т.ч. і у Польщі, звідси і поява його у

¹²⁹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 305–306.

¹³⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52595.

¹³¹ ЦДАК, ф. 51, оп. 3, спр. 17164, арк. 239; ф. 64, оп. 1, спр. 492, арк. 17v; спр. 554, арк. 12v; спр. 1133, арк. 1v; спр. 1168, арк. 5v; ф. 108, оп. 2, спр. 1352, арк. 408.

гербі Коропа, адже магдебурзьке право місто отримало за поляків. Проте, не можна відкинути й версію про походження герба від річки Короп, багатой на таку рибу» (с. 403), а також вважає, що «беручи до уваги, що на гербі зображений короп під тризубою короною, можемо припустити, що це відбулося за поляків» (с. 414). Лишаючи осторонь цілком анекдотичні версії про «символ родинного щастя» та «річку багату на таку рибу», а також намагання автора використати звичайну шоломову корону (яку І. Ситий чомусь постійно називає «тризубою») як датуючу ознаку, мусимо зазначити, що жодних даних про отримання Коропом магдебурзького права за часів Речі Посполитої (а не «за поляків») наразі не існує¹³². Так само, як і про магдебургію та герб Срібного, які автор, невідомо на яких підставах, воліє датувати кінцем XVI ст. (с. 430).

Найбільш заплутана ситуація у І. Ситого з гербом міста Києва. Всупереч всім доступним на сьогодні даним¹³³ автор наполягає, що гербом міста Києва було зображення архангела Михаїла. Здійснюючи розлогі посилання на абсолютно поверхову статтю В. Панченка автор фантазує — «За народними переказами, у мить, коли князь Володимир почав хрестити киян у Дніпрі, на небі з'явилось видиво — архангел Михайло, що нищив змія. У пам'ять про це знамення київські князі обрали собі за відзнаку образ архангела. За іншою версією, культ арх. Михайла на Київщині це — християнізований культ князя Кия — засновника міста, оголошеного по смерті божеством» (с. 404). Навіть не беремося припустити хто «повідомив» всі ці подробиці І. Ситому. Далі все за тією ж статтею В. Панченка автор стверджує, що «образ арх. Михайла зустрічаємо і на печатці великого князя литовського Гедиміна» та, що «Богдан Хмельницький урочисто в'їздив до Львова під червоною корогвою з образом архангела Михайла» (с. 404). Утім, у першому випадку печаток з таким зображенням не відомо¹³⁴. А в другому — Богдан

¹³² Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С. 130.

¹³³ Антипович К. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — Київ, 1927. — С. 827–831; Гречило А. Герб міста Києва (кінець XV — 80-і рр. XVIII ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. — Київ, 1997. — № 3. — С. 86–87; Гречило А. Українська міська геральдика. — Київ, 1998. — С. 25; Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — S. 487–497; Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 279–285; Білоус Н., Однороженко О. Печатки та герби міста Києва кінця XV–XVIII ст. у світлі нових джерел // Сфрагістичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 108–142.

¹³⁴ Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileńskie. — Rok VII. — Wilno, 1930. — С. 696.

Хмельницький не міг «урочисто в'їздити до Львова», бо як відомо не здобув це місто під час кампанії 1648 р. Так само не відповідають дійсності твердження В. Різниченка, з якими солідаризується І. Ситий — «Як бачимо, культ герба з образом арх. Михаїла був широко поширений ... ним в печатках чужих держав зображувалася бувша Київська держава, він ліг в основу багатьох провінційних гербів України» (с. 405). Оминаючи загадковий «культ герба», маємо відзначити, що насправді герб з зображенням ангела (лише у XVII ст. переосмисленого як архангел Михаїл) як територіальний уживала Київська земля (згодом — воєводство), а не «Київська держава», і лише вона, а не «багато провінцій України».

При цьому, в іншому місці автор зазначає, що «на печатці Києва стійко тримається зображення куші, відоме ще з XV ст.» (с. 438). Насправді ж зображення арбалета (самостріла, «куші») з'являється на київській міській печатці лише на початку XVII ст.¹³⁵, до цього, власне від XV ст. гербом Києва було зображення напнутого луку зі стрілою, який тримають дві руки, що виходять з хмари¹³⁶. Грубою помилкою І. Ситого є згадка про війтівську печатку Києва (с. 439), жодної інформації про яку наразі не існує.

Аналогічну ситуацію маємо і в разі з гербом міста Чернігова, аналізуючи який автор приділяє декілька сторінок з'ясуванню питань пов'язаних з територіальною геральдикой Чернігівської (Сіверської) землі (с. 406–407), припускаючись при цьому багатьох помилок. Так, він стверджує, що на печатці Чернігівського повіту Речі Посполитої було зображено «вершника в обладунках» (с. 406), хоч, насправді, на земських печатках Чернігівського воєводства було зображено двоголового орла¹³⁷. Автор сумнівається, чи була за цим гербом давніша традиція, схилиючись до думки, що він є річпосполитським («польським» у автора) новотвором (с. 406). Між тим, у кількох статтях присвячених геральдиці князів, що вели свій родовід від чернігівських Ольговичів, ми наводили численні приклади використання ними ще у XVI ст., крім родових знаків, також зображень орлів у їхніх гербах¹³⁸. Описуючи герб «Сѣверныа страны»

¹³⁵ ІР НБУВ, ф. 301, спр. 517 Л, арк. 154, 155v, 156v, 167, 168, 173v, 200v, 201v, 242v, 249.

¹³⁶ Білоус Н., Однороженко О. Печатки та герби міста Києва. — С. 108–142; Однороженко О. Герб Києва в гербовнику Грюненберга // Волонтер. — Київ, 2012. — № 6. — С. 12–14; Однороженко О. Символи київського самоврядування // Волонтер. — Київ, 2012. — № 6. — С. 16–22.

¹³⁷ Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Rkps 1483, karta 40; Rkps 1507.

¹³⁸ Однороженко О. Герб князів Мосальських // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2008. — № 4. — С. 6–12; Однороженко О. Герб князів Полубенських // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2009. — № 2–3. — С. 22–27.

(кінь у супроводі зірок), І. Ситий вважає його також «польським» вивором (і чомусь zarazом — «фіктивним гербом Чернігова» — с. 406), попри те що цей герб уперше з'являється у московському «Титулярнику» 1672 р.¹³⁹ В останньому автор, втім, «знайшов» інший герб «Чернігівської землі» — «білий олень на зеленому тлі» (с. 407), з посиланням на роботу Н. Соболевой, хоч в останній — нічого подібного не повідомляється¹⁴⁰.

І. Ситий цілком зігнував наш детальний аналіз територіальних гербів, що дістали офіційне затвердження від імперської влади наприкінці XVIII ст.¹⁴¹ Навівши численні приклади та аргументи ми довели, що цей комплекс гербів варто віднести до земельної (губернської, намісницької, повітової), а не міської геральдики. Утім, автор жодним чином не реагує на наше розлоге обґрунтування, натомість стверджує, що у 1782 р. для Чернігова «був затверджений міський герб — чорний орел під короною з хрестом у лапі» (с. 410), попри те що це був герб намісництва, а не міста.

Розбираючи колізію, щодо спроб чернігівських міщан розмістити на ратуші зображення орла, І. Ситий робить висновок, що «коли міщани бачили для себе користь від переміни старого герба на новий, то вони не вагалися» (с. 438). Автора вірогідно вводять в оману згадка про «орла платанного» (тобто — двоголового) — державний герб Московського царства, який І. Ситий сприймає за опис чернігівського герба. Відповідно, про жодну «символіку Чернігова» чи «переміну старого герба на новий» в даному випадку не йшлося, лише — про спробу виявлення лояльності з боку міщан щодо царської влади, що не сподобалося Григорію Самойловичу, який і «заказал, дабы орла не ставили».

Перейшовши врешті до розгляду власне герба міста Чернігова з зображенням святого Владислава, автор наважується на доволі ризикований висновок — «можна розглядати цей малюнок як уособлення легендарного засновника Чернігова князя Чорного» (с. 413). На чому ґрунтується це голослівне твердження цілком незрозуміло. Непорозумінням є також твердження автора, що начебто символіка міського прапора «тісно пов'язана з міською печаткою і свідчить про вплив сфрагістики на формування зображень міських прапорів Гетьманщини» (с. 412), оскільки в обох випадках, і для печаток і для прапора, джерелом їх іконографії був міський герб наданий Чернігову в 1623 р.¹⁴²

¹³⁹ *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. — Львів, 2010. — С. 50–51.

¹⁴⁰ *Соболева Н.* Старинные гербы российских городов. — Москва, 1985. — С. 165.

¹⁴¹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 140–146.

¹⁴² Корпус магдебурзьких грамот українським містам. — Київ, 2000. — С.74.

Лише відвертим ігноруванням наших публікацій можна пояснити численні «відкриття», які робить І. Ситий щодо окремих міських печаток. Так, він зазначає, що «з опублікованих матеріалів відома печатка Батурина 1717 р.» (с. 423). Наші публікації чотирьох відбитків цієї печатки 1712–1718 рр. чомусь «не рахуються»¹⁴³. Так само, як і знайдені нами відбитки другої печатки містечка Срібне від 1719–1723 рр.¹⁴⁴, про яку І. Ситий пише як про «невідому» (с. 430).

М'яко кажучи не відповідає дійсності й твердження автора начебто «після Г. Милорадовича більше ніхто не описував міської кралевецької печатки» (с. 425). І це при тому, що нами було опубліковано інформацію про два десятки виявлених відбитків цієї печатки¹⁴⁵, що дозволило уточнити її іконографію, час використання (1663–1745 рр., а не «до 1782 р.», як у І. Ситого на с. 426) та зміст легенди (зокрема, «ORA PRO EA», а не «ORA PRO NOBIS», як у автора на с. 426). А крім того, нами подано посилання на відповідну літературу, з якого стає очевидним, що «після Г. Милорадовича» багато хто ще «описував міську кралевецьку печатку». І звичайно ж неприпустимо трактувати зображення вагів у руці архангела Михайла на кралевецькій печатці «як символ торгівлі», як це робить І. Ситий слідом за В. Румянцевою (с. 425).

Описуючи герби «міст Мінська-Мазовецького, Тарнова, Тарнобжега, Сеняви, Стрикова, Пржеворська» автор помилково твердить, що всі вони мали зображення «хреста з півмісяцем» (с. 433–434), насправді — зірки над півмісяцем.

Печатку Братства київських цехів І. Ситий невірно називає «печаткою київських братчиків» (с. 453). А щодо зображень на цехових печатках загалом — заперечує їх гербовий характер, на тій підставі, що вони «не мають усталеної форми» та були «набором випадкових предметів виробничого характеру» (с. 453–454), і найголовніше — «не дотримувалися канонічних ознак» (с. 461). Залишаючи без коментарів наполегливі пошуки автором ефемерних «канонів», маємо наголосити, що зображення на печатках цехів українських міст доволі часто мали достатньо випрацювані геральдичні форми, це стосується як львівських цехових печаток кінця XIV–XV ст., так і цехових сфрагісів інших міст — Перемишля, Яворова, того ж таки Києва. В останньому випадку маємо взагалі чоти-

¹⁴³ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 299.

¹⁴⁴ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 316.

¹⁴⁵ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 302–303.

ридільний щит у бароковому картуші. Щодо певної нестабільності зображень, то вона характерна для корпоративної геральдики (цехів, гільдій, університетів, братств, товариств та ін.) цілої Європи, що однак не дає підстав заперечувати «геральдичність» цієї доволі специфічної групи гербів.

Чи не найбільше проблем має І. Ситий при опрацюванні судових печаток — Генерального військового суду, полкових, гродських і земських судів. Останні дві категорії автор вважає лише «тісно пов'язаними із печатками Гетьманщини своїми зображеннями, легендами, технікою виготовлення, формою та розмірами» (с. 234), хоч насправді гродські та земські суди та їхні сфрагіси з'явилися у Війську Запорозькому ще 1763 р. внаслідок судової реформи гетьмана Кирила Розумовського¹⁴⁶, і таким чином є органічною частиною сфрагістики Козацької держави. І. Ситий нарікає, що «гірші справи із вивченням печаток полкових судів. Немає жодного опису подібних печаток за XVII ст. О. Однороженко описав печатки полкових судів Київського, Лубенського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського, Чернігівського полків, які побутували у XVIII ст.» (с. 234).

Не відомо, що не влаштовує І. Ситого у цьому переліку. Річ у тім, що у XVII ст. не могло бути печаток полкових судів, оскільки ці установи були створені лише у XVIII ст.¹⁴⁷ Описані ж нами судові печатки Корсунського, Переяславського та Київського полків другої половини XVII ст., як вже сказано вище, мали радше винятковий характер, так само як і судові печатки Козелецької сотні. Щодо печаток XVIII ст., то опрацьовані нами печатки полкових судів, перелічені І. Ситим, повністю вичерпують можливий список — вісім полкових судів з десяти наявних у Гетьманаті XVIII ст. Що стосується гадяцького і миргородського полкових судів, то у своєму діловодстві вони постійно користувалися полковими печатками і своїх осібних ніколи не мали.

Використання печаток полкових судів І. Ситий простежує від 1730 р., вважаючи, що їх «наявність ... була унормована інструкцією від 13 липня 1730 р.» (с. 245). У своїй монографії ми наводили приклади ранішого використання подібних сфрагісів — Ніжинського полкового суду від 1728 р., Прилуцького — від 1725 р., Стародубського — від 1727 р.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 94.

¹⁴⁷ Однороженко О. Українська (руська) еліта. — С. 308–309.

¹⁴⁸ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 236, 245, 247.

Ігноруванням наших напрацювань зумовлені й інші помилки І. Ситого при розгляді печаток полкових, гродських та земських судів.

Автор, зокрема, змішує в одну дві печатки Прилуцького полкового суду від 1725–1767 і 1774–1777 рр. (с. 247–248) і неправильно відчитує напис, уживаючи замість «8» графему «У» (с. 247). Крім того, автор безпідставно тлумачить зображення на цих печатках хреста над півмісяцем у супроводі п'ять зірок як «символ Богоматері», наводячи для підтвердження цього цілком невідповідні тексти, які не мають жодного стосунку до геральдики чи сфрагістики (с. 247). Автору варто було б задуматися над тим простим фактом, що на жодних козацьких печатках чи гербах XVII–XVIII ст. ми не зустрічаємо зображення «Богоматері», що саме по собі заперечує прямий зв'язок із цим образом таких популярних у козацькій геральдиці зображень хреста над півмісяцем.

Подаючи опис печатки Лубенського полкового суду І. Ситий знову помилково використовує замість «8» графему «У» та невірно описує герб — «терези, що опускаються з хмари» (с. 248), насправді — з хмари виходить рука, що тримає ваги¹⁴⁹. Цей же герб на печатках лубенських гродського і земського судів він помилково описує як «з хмари видно руку», а в легенді на печатці земського суду припускається чотирьох помилок: * ПЄЧАТЪ СЪДА ЗЕМСКОГО : ПОВѢТЪ : ЛЪБЕНСКОГО (с. 251–252). Відчитуючи легенду на печатці Чернігівського земського суду 1768 р. автор допустив шість помилок: ↓ ПЄЧАТЪ СЪДА ЗЕМСКОГО ПОВѢТА ЧЕРНІГОВСКОГО, а частину напису взагалі не прочитав (с. 251), попри неодноразові публікації цього сфрагісу. Слідом за Н. Грабовою автор помилково описує печатки Переяславського і Стародубського гродських судів (с. 252), які є ні чим іншим як печатками відповідних полкових судів, що після скасування останніх уживалися гродськими судами. Ми свого часу виправили ці помилки Н. Грабової, спеціально вказавши на ці обставини¹⁵⁰, але І. Ситий вирішив не зважати на подібні «дрібниці».

Утім, ми звичайно не хочемо сказати, що І. Ситий цілком зігнорував наш доробок у цій ділянці. Так, аналізуючи іконографію та зміст написів на печатках полкових судів автор розглядає, зокрема, і сфрагіси Стародубського і Полтавського полкових судів (с. 249), які вперше було опубліковано в наших роботах, але ... без жодного посилання на них.

Роздумуючи над питанням «коли і чому з'явилися судові печатки в Лівобережній Україні», І. Ситий приходять до висновків, що не витри-

¹⁴⁹ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 224, п. 117.

¹⁵⁰ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 241, 247–248.

мують жодної критики — «На нашу думку, це відбулося наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., коли на цій території були запроваджені норми Литовського статуту 1588 р. та магдебурзького права» (с. 235). Автор спромігся у двох рядках висловити відразу чотири (!) помилкових судження. По-перше — печатки земських судів з'явилися на українських землях Великого князівства Литовського, в тому числі й у Київському воєводстві, у 1565–1566 рр. — після проведення територіально адміністративних реформ та впровадження у дію II Литовського статуту 1566 р., в якому (десятий артикул четвертого розділу) було не лише унормовано порядок використання земських печаток, але й їх зовнішній вигляд¹⁵¹. По-друге — норми Литовського статуту 1588 р. на теренах українських воєводств, в тому числі й Київського, ніколи впроваджені не були — свою силу зберігав II Литовський (Волинський) статут, відповідно до постанов інкорпораційних привілеїв 1569 р.¹⁵² По-третє — норми магдебурзького права на теренах майбутньої Козацької держави були відомі ще від XV ст. — саме на цей час припадає надання самоврядування на основі цього права місту Києву¹⁵³, а його окремі норми діяли й в інших містах Київської землі, в тому числі й у розташованих на Лівобережжі, — «про що свідчать зокрема документальні згадки про існуючі в'їтківські уряди в Житомирі, Овручі, Києві, Черкасах, Острі, Путивлі»¹⁵⁴. По-четверте — впровадження норм магдебурзького права в містах жодним чином не могло вплинути на появу судових печаток майбутніх Генерального військового чи полкових судів.

Помиляється І. Ситий і з визначенням часу появи печатки Генерального військового суду, пов'язуючи її зі «статтями Богдана Хмельницького» 1654 р. Не рятують навіть пафос автора — «Ось де початки козацьких судів» (с. 235) та його запевнення, що «ця вища судова інстанція виникла після 1654 р.» (с. 236). Найдавнішою, відомою нам, печаткою Генерального військового суду засвідчено постанову від 18 квітня 1657 р. — в її полі зображено суддівський жезл, в супроводі напису обабіч: СЪДЄИСКІИ, та по колу: ЗНАК ВОДСКА ЕГО КР М ЗАПОРОЗКОГО¹⁵⁵. Як впливає з наявності в її легенді королівського

¹⁵¹ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. — Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. — Одеса, 2004. — С. 95.

¹⁵² *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 229–230.

¹⁵³ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Alexandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. — Oświęcim, 2014. — С. 212.

¹⁵⁴ *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — Київ, 2008. — С. 41.

¹⁵⁵ ВНАРАУАН, Rkps 269, k. 43.

титулу цей сфрагіс мав з'явитися до 1654 р., що спростовує всі побудови І. Ситого, щодо «початків козацьких судів». Прикметно, що вже від 9 червня 1662 р. походять відомості про ще одну невідому авторові печатку з подібною іконографією та написом: С҄ДИСКНН ЗИАК ВОНСКА ЕГО К М ЗАПоРоЗК^oГо¹⁵⁶.

Щодо печатки 1663 р. (у І. Ситого помилково — «1662 р.»), яку вживали щонайменше до 1673 р.¹⁵⁷, то автор робить ряд безпідставних припущень — «Привертає увагу наступний факт: печатка була виготовлена за гетьмана Якима Сомка для зазначеного судді [Семена Гладкого]. Враховуючи, що державна печатка цього наказного гетьмана наслідувала печатку Богдана Хмельницького, можна припустити, що і суддівська печатка була виготовлена на зразок відповідної печатки часів Богдана Хмельницького» (с. 236–237). Між тим, до фактів належить наступне: по-перше — жодних даних, що ця печатка була виготовлена саме за «гетьмана Якима Сомка» не існує, вона могла з'явитися і за гетьманування Івана Виговського, і за — Юрія Хмельницького; по-друге — зміст легенди на печатці («+ ПЕЧАТЬ С҄ДЕИ ВОЙСКА ...») не дає жодних підстав стверджувати, що вона виготовлялася саме для Семена Гладкого; по-третє — її іконографія (суддівський жезл, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо) та зміст напису суттєво відрізняється від описаної вище печатки Генерального військового суду часів Богдана Хмельницького. Наявність на цій печатці зірки та півмісяця також спростовують висновок І. Ситого, щодо появи цих фігур на печатці Генерального військового суду лише «за гетьманування Івана Мазепи» (с. 244).

Спроба аналізу печатки Генерального військового суду 1664 р., опублікованої свого часу І. Крип'якевичем¹⁵⁸, остаточно заплутала І. Ситого (с. 237). Маємо ціле нагромодження палеографічних, сфрагістичних та загальноісторичних помилок. Автор розважає над змістом напису — «Розташування напису не лише по колу: «СНАК ВОЙСКА ... К М ЗАПОРО В Б +», а й обабіч палиці: «С҄Д҄», «ЖКИЙ». Всі літери вирізані у зворотній бік. Реконструкція напису з огляду на якість відтворення також проблематична. Можливо, замість літери «С» повинна бути «Z»...» (с. 237). Подана в статті І. Крип'якевича фотокопія відбитків цієї печатки дозволяє достатньо точно відтворити зміст напису: С҄ДЕСКИЙ СНАК ВОЙСКА ... К М ЗАПОРО ... І в ньому не «всі літери вирізані у зворотній бік», а лише один раз літера «К» і літера «С», а також

¹⁵⁶ НМЛ, Ркк-2647.

¹⁵⁷ ВНАУРАН, Rkps 269, к. 51.

¹⁵⁸ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 14, п. XXVI.

частина слова «СҀДЕ» вирізана у зворотню сторону. В слові «СҀДЕ|СКИЙ» значком, який І. Ситий сприйняв за щоглу літери «Ж», І. Крип'якевич позначив звичайний розрив у написі, що був розміщений обабіч суддівського жезлу. А літера «Σ» присутня в написі лише один раз — у слові «ΣНАК», у інших випадках маємо справу з літерою «Є» наближеною за накресленням до «епсилону» або звичайною літерою «земля». Автор явно не розуміє чому в слові «ΣНАК» наявна літера «Σ», він волів би побачити там «Z». Насправді ж нічого дивного, що літерою «Σ» позначали звук «з» немає. Річ у тім, що від грецької «сигми» походила не лише кирилична літера «слово» («С»), але й кирилична літера «з'бло» («S») ¹⁵⁹, а останньою зазвичай позначали саме звук «з».

Але це ніщо у порівнянні зі справжнім «відкриттям», яке робить І. Ситий — «Важливо інше: в 1664 р. титул суверена подається як королівський! Відмінний напис та більш грубе зображення жезла створюють враження, що цю печатку вирізали поспіхом, намагаючись позбавитись якнайшвидше клейнодів Сомка. Імовірно, тут маємо справу із судовою печаткою січовиків або з печаткою, що була виготовлена ще до переходу Богдана Хмельницького під протекцію московського царя» (с. 237). Насправді, всіх цих неймовірних побудов можна було б уникнути, якби І. Ситий уважніше прочитав статтю І. Крип'якевича, який зазначив, що суддівська печатка при інструкції від 30 липня 1664 р. прикладена поруч з державною печаткою правобережного гетьмана Павла Тетері ¹⁶⁰. Останній очевидно не мав жодних можливостей, та й потреби, «позбавитись якнайшвидше клейнодів Сомка». Припущення про «судову печатку січовиків» навіть не беремося коментувати. А щодо «судової печатки» часів Богдана Хмельницького, то про неї ми сказали вище — і це інша печатка ніж уживана за Павла Тетері.

Печатку 1690 р., описану свого часу Г. Милорадовичем, автор безпідставно вважає окремим типом печатки Генерального військового суду (с. 237), хоч насправді це та сама печатка, яку уживали і надалі — до 1698 р., і яку дослідник XIX ст. описав з певними неточностями. Часом докорінної зміни іконографії на печатках Генерального військового суду І. Ситий вважає 1767 р. (с. 245), попри те, що ця зміна відбулася роком пізніше ¹⁶¹.

А описуючи печатку Генерального військового суду 1711–1739 рр. І. Ситий робить цілком некоректне цитування («Зображення: посередині

¹⁵⁹ Pietkiewicz K. Paleografia ruska. — S. 94.

¹⁶⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 14.

¹⁶¹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 210–211.

спис, по його боках по хресту і шестикутній зірці. Довкола печатки напис: «ПЕЧАТ СУДУ ЕГО ЦРКАГО ПРСЛАГО МЛТЬ ВОЙСКА ЗАПОРОКАГО...». На нашу думку, жезл помилково трактовано як спис. Залишається відкритим питання, чи правильно розшифрований напис. Імовірно, маємо справу з печаткою, яку описала Н. Грабова», з посиланням на виданий 1971 р. «Каталог колекції документів Київської археографічної комісії» і ... нашу роботу 2003 р. (с. 239–240). Якщо в «Каталозі» ця печатка дійсно описана саме так (з численними помилками), то у нашій роботі нічого подібного немає — опис зображення і прочитання легенди подано цілком вірно: «В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою. Напис по колу: + ПЕЧАТЬ СЪДЪ ЕГО ЦРСКАГО ПРВТЛАГО ВЛЧТВА ВОЙСКА ЗАПОРОКАГО ЄНЕРАНОГО»¹⁶². Там же встановлено факт виготовлення відбитків, описаних у «Каталозі» та у Н. Грабової, однією матрицею¹⁶³, з огляду на що «відкрите питання» та «імовірно, маємо справу» автора видаються цілком зайвими. І. Ситий однак всього цього «не помічає», натомість «звітує» — «Нам вдалося відшукати якісний відбиток цієї печатки..., який дозволяє внести ясність у поставлені вище запитання» (с. 240). Залишається лише розвести руками і відповісти автору, що на всі ці запитання вже були дані відповіді в наших роботах 2003 і 2009 рр.¹⁶⁴, так само як і «внесена ясність» після опрацювання одинадцяти (!) відбитків цієї печатки. А для чого І. Ситому знадобилося «наводить тень на плетень» лишається лише здогадуватися.

Подаючи описи печаток Генерального військового суду автор припускається такої кількості помилок, що робить цю частину тексту цілком непридатною для використання. Зокрема, намагаючись прочитати напис на печатці 1760–1768 рр. він робить дев'ять помилок: ЕА ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СУДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ (виправлення помилок підкреслено). А на печатці 1761–1766 рр. — відразу тринадцять, і це не рахуючи того, що автор не помічає зменшень літер у останніх трьох словах: ЕГО

¹⁶² *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби. — С. 48–49, п. 59.

¹⁶³ Там же І. Ситий міг би легко знайти інформацію, про те що відбиток при документі від 25 листопада 1729 р. виготовлено цією ж матрицею (*Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби. — С. 49), а не фантазувати на тему «ще однієї печатки» (с. 241).

¹⁶⁴ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 209–210, п. 63.

ІМПЕРАТОРСЬКОГО ВЕЛИЧЕСТВА СЪДА ВОЙСЬКОВОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО ПЕЧАТЬ (с. 242).

Крім того, І. Ситий «традиційно» невірно визначає хронологію використання більшості печаток, їхні розміри та висоту літер у написах. А також припускається помилок в описах зображень, зокрема, називаючи пальмові галузки, що оточують зображення, «лавровими гілками», та плутаючи порядок розташування півмісяця і зірок. В цілому, на десять описаних І. Ситим печаток Генерального військового суду припадає 77 помилок, тобто майже по вісім (!) на кожному печатку. Їх виправлення подаємо у наступній таблиці:

№	Роки	Зображення	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилок
1	1657	жезл	СЪДСИСКІИ ЗНАК ВОИСКА ЕГО КР М ЗАПОРОЗКОГО	33x28 мм	3,5 мм	не описана
2	1662	жезл	СЪДИСКНН ЗИАК ВОИСКА ЕГО К М ЗАПОРОЗКОГО	33x30 мм	4 мм	не описана
3	1663– 1673	жезл, зірка, півмісяць	+ ПЕЧАТЬ СЪДЕИ ВОИСКА ...	28 мм	2,5 мм	описана частково
4	1664	жезл	СЪДЕСКИЙ ЗНАК ВОИСКА ... К М ЗАПОРО ...	36x32 мм	3 мм	5
5	1690– 1698	жезл, півмісяць, зірка	+ ПЕЧАТЬ СЪДЕИ ЕГО ЦРС ПРС ВЕ ЗАПО	27 мм	2,5 мм	6
6	1699	жезл, два хреста, півмісяць, зірка, дві галузки	ПЕЧА ВОИСКА ЕГ ЦА ПР ВЕ ЗАПО СЪДЪ ЕНЕРАЛЬНОГО	31x28 мм	2 мм	6
7	1701– 1704	жезл, два хреста, пів- місяць, зірка, дві галузки	+ ПЕЧА ВОИСКА ЕГ ЦА : ПР. ВЕЛЧ : ЗАПО СЪДЪ ЕНЕРАЛЬНОГО	31x28 мм	2 мм	9
8	1705– 1707	жезл, два хреста, пів- місяць, зірка, дві галузки	+ ПЕЧА · ВОИСКА ЕГ ЦА · ПР ВЕЛЧ : ЗАПО СЪДЪ ЕНЕРАЛ	31x28 мм	3 мм	9
9	1710	жезл, два хреста, пів- місяць, зірка, дві галузки	+ ПЕЧА ВОИСКА ЕГ ЦА ПР ВЕЛ ЗПОРОЗКОГО СЪДЪ ЕНЕРАЛЬНОГО	36x33 мм	3 мм	не описана
10	1711– 1739	жезл, два хреста, пів-	+ ПЕЧАТЬ СЪДЪ ЕГО ЦРСКАГО ПРВТЛАГО	41x37 мм	3 мм	9

№	Роки	Зображення	Легенда	Розмір печатки	Висота літер	Число помилок
		місяць, зірка	ВЛЧТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЇКАГО ЄНЄРАНОГО			
11	1742–1758	жезл, два хреста, півмісяць, зірка	ЕИ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СУДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ 1742 ГОДА	41 мм	2 мм	2
12	1760–1768	жезл, два хреста, півмісяць, зірка	ЕА ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СУДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ	51 мм	4,5 мм	11
13	1761–1766	жезл, два хреста, півмісяць, зірка	ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СУДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНОГО ПЕЧАТЬ	51 мм	4,5/3,5 мм	19
14	1768–1781	герб Малої Росії		39x36 мм		1
Всього помилок						77

Утім, всі ці негаразди з опрацюванням державних, полкових, сотенних, міських та судових печаток і гербів тьмяніють у порівнянні з «титанічними» зусиллями автора осмислити козацько-старшинські печатки та герби. Приступаючи до їх розгляду І. Ситий, що називається «ступає на тонку кригу». Це і зрозуміло — на відміну від комплексів територіальної геральдики та урядової сфрагістики у даному випадку автор не мав надійної опори у вигляді опублікованих нами ґрунтовних каталогу і монографії. Останні він міг, звичайно, показово ігнорувати, не посилатися та пересмикувати, не брати до уваги окремі висновки та спостереження чи цілі комплекси печаток, але введений до наукового обігу та проаналізований матеріал слугував достатньо надійним якорем, щоб автор не надто відходив від реалій. Зовсім інше у разі з козацько-старшинськими гербами і печатками. Введений до наукового обігу матеріал не є ні значним, ні вичерпуючим, опрацьований І. Ситим комплекс пам'яток має всі ознаки частковості, в хронологічному, територіальному та ін. аспектах, а в наших роботах з цього питання хоч і задіяно значний масив джерел, розглядалися переважно проблеми пов'язані з геральдикою, або давалися надто узагальнюючі спостереження, а підготовка каталогу козацько-старшинських печаток та монографії присвяченої родовій геральдиці козацької доби з об'єктивних причин досі не завершилася їх виданням. Тож І. Ситий опинився фактично сам-на-сам зі складними проблемами родової геральдики та особової сфрагістики, більшість з яких він був змушений вирішувати самотужки. Як не важко здогадатися — не надто вдало.

Проблеми починаються вже з назви розділу, що присвячений «Старшинсько-козацьким і шляхетсько-дворянським печаткам» (с. 260). Якщо у разі з першим терміном все ж таки зрозуміло, що маються на увазі «козацько-старшинські печатки», то збагнути, про що йдеться під дивною конструкцією «шляхетсько-дворянські печатки» безумовно неможливо. На самому початку цього розділу автор береться розв'язати питання передумов виникнення козацької сфрагістики — «Для вивчення витоків української козацької сфрагістики, в тому числі старшинської, представляють значний інтерес печатки XVI ст.». Це безумовно так, але обраний для вирішення цього питання комплекс пам'яток та способи його розгляду є м'яко кажучи безперспективними.

У своїх спостереженнях та висновках І. Ситий оперує аж дев'ятьма (?!) печатками XVI ст. (серед яких — дві князівські, монастирська, єпископська і п'ять шляхетських), які прикладені до кількох документів, що випадково опинилися у зібраннях ЧОІМ (с. 260–270). Про некоректність подібного відбору матеріалу, на тлі кількох тисяч опублікованих пам'яток цього періоду, ми вказували вище.

Оглянувши цей «небагатий скарб» І. Ситий приходиться до цілого ряду небуденних висновків. Так, він стверджує, що «князівські, церковні та урядницькі» печатки є «найбільш характерні для XVI ст. різновиди сфрагісів» (с. 261). Хоч вже самого побіжного огляду опублікованих сфрагістичних пам'яток цього часу виявляється достатнім, щоб переконатися — найбільш розповсюдженим типом сфрагісів XVI ст. була особова печатка з родовим гербом та ініціалами в її полі¹⁶⁵.

І. Ситий безпідставно вважає, що саме від XVI ст. «починається дедалі ширше розповсюдження печаток серед різних верств населення» (с. 260), хоч насправді масове використання печаток в українських (руських) землях можна простежити щонайменше від початку XV ст.¹⁶⁶, попри значно більші втрати тогочасних пам'яток у порівнянні з XVI ст. Більше того, в окремих руських землях (Сівер, Русо-Влахія), в силу різних причин, багата середньовічна традиція використання печаток і гербів занепадає саме в XVI ст.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Див.: *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Харків, 2008. — 200 с.; *Однороженко О.* Написи на руських гербових печатках кінця XIV — середини XVI ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск VI. — Київ, 2016. — С. 79–205.

¹⁶⁶ Див.: *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. — Харків, 2009. — 312 с.

¹⁶⁷ *Однороженко О.* Родова геральдика Сіверської, Смоленської та Мстиславської земель. — С. 4–20; *Однороженко О.* Родова геральдика Русо-Влахії. — С. 122–143.

З другою половиною XVI ст. автор пов'язує і початок «побутування» воскових печаток «на лівому березі Дніпра» (с. 265), розминаючись з дійсністю щонайменше на 200 років, адже найдавніші відомі на сьогодні воскові печатки з цього регіону бачимо вже при документі 26 квітня 1388 р.¹⁶⁸

І вже зовсім відвертим фантазуванням є твердження автора, що у другій половині XVI ст. «почався і процес нобілітації шляхти Лівобережної України. Відповідно з'явилися і гербові печатки» (с. 265). По-перше — вже сам вираз «нобілітація шляхти» це щось на зразок «масла масляного», оскільки нобілітація це піднесення до шляхетського стану особи нешляхетського походження, шляхта ж жодної нобілітації не потребувала. По-друге — жодних масових нобілітаційних заходів, які стосувалися б теренів Лівобережжя ми не спостерігаємо аж до часу нобілітації козацької старшини на виконання умов Гадяцької угоди 1659 р.¹⁶⁹ По-третє — гербові печатки на цих теренах відомі вже від кінця XIV — початку XV ст.

Так само, не відповідають дійсності й висновки І. Ситого, що «гербові фігури української шляхти несуть на собі ознаки впливу давньоруської, білоруської, польської та власної протогербової і гербової символіки» (с. 265), а також — «На цих печатках відбився процес пристосування власних емблем, печатних знаків української шляхти до вимог європейських стандартів, бо, як відомо, саме після Люблінської унії розпочалося її активне приєднання до польської гербової системи» (с. 265–266).

По-перше, не зрозуміло — а в чому різниця між «давньоруською» і «власною» «протогербовою символікою»? По-друге — що автор має на увазі під «білоруською символікою», яку її складову — «руську» чи «литовську»? По-третє — як ми вже неодноразово наголошували у наших публікаціях, наводячи безліч прикладів, у XIV–XVI ст. практично не маємо зразків впливу польської геральдики на руську (українську). По-четверте — «пристосування ... до вимог європейських стандартів», м'яко кажучи, не мало місця, адже, очевидно, українську шляхту не обходили проблеми інтеграції в ЄС. По-п'яте — розвиток руської геральдики відбувався органічно і більш-менш паралельно з подібним розвитком в

¹⁶⁸ BCz, Perg. 212; *Однороженко О.* Родова геральдика Сіверської, Смоленської та Мстиславської земель. — С. 5–6.

¹⁶⁹ Див.: *Trelińska B.* Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. — Lublin, 2001. — 877 s.; *Однороженко О.* Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини XVI–XVII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск VI. — Київ, 2016. — С. 480–608.

інших країнах Європи від XII ст.¹⁷⁰, і власне тому не потребував жодних «приспосовань». По-шосте — «активного приєднання до польської гербової системи» на українських (руських) теренах ні до, ні після «Люблінської унії», не спостерігалось. Процес інтеграції польської, руської, литовської, пруської та ін. геральдичних систем у річпосполитську (сарматську) геральдику мав іншу природу, прояви та наслідки¹⁷¹, ніж ті, про які «відомо» автору.

Дивною є сентенція І. Ситого, щодо гербів української шляхти, які «використовувалися поза регламентацією королівської влади та державних інститутів Речі Посполитої» (с. 266). Бачимо тут настійливе бажання автора рівняти реалії XVI–XVII ст. з відомими йому краще порядками бюрократичних імперій XIX ст., але «королівська влада та державні інституції Речі Посполитої» ніколи і не ставили собі завдань геральдичної «регламентації».

Врешті, автор стверджує що «емблематика ... печаток XVI ст. багато в чому знайшла своє продовження у нових реаліях Козацької держави» (с. 270). Між тим, уважний розгляд геральдичних комплексів руського нобілітету XIV–XVI ст. та козацької старшини XVII–XVIII ст. дозволяють нам аргументовано стверджувати цілком зворотнє — «в цьому і полягає суть феномену козацької геральдики, яка увібравшись в форми старої геральдичної традиції наповнила її цілком новим змістом. Козацька геральдика взяла від попередніх геральдичних систем — руської (староукраїнської) та річпосполитської (що на той час перебувала в процесі формування) в основному лише саму ідею герба (як засобу соціальної ідентифікації), до певної міри — зразки зовнішнього оформлення, і лише в незначній мірі внутрішнє наповнення (певні герби, окремі гербові фігури та ін.)»¹⁷².

Намагаючись хоч якось надолужити брак інформації І. Ситий вдається до цитування кількох достатньо поверхових та застарілих робіт, навіть не намагаючись критично осмислити вміщені в них розмірковування. Так, він солідаризується з думкою П. Бондаренка, що «пізніше земельні герби стали гербами відповідних княжих родів», попри те що еволюція відбувалася якраз у зворотньому напрямі — особові та родові герби правителів набували значення територіальних¹⁷³. Крім того, І. Ситий пристає і

¹⁷⁰ Див.: *Однороженко О.* Зображення щитів на руських печатках XI–XIII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск V. — Київ, 2015. — С. 150–267.

¹⁷¹ *Однороженко О.* Руська родова геральдика напередодні та після Люблінської унії. — С. 135–148.

¹⁷² *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 180.

¹⁷³ *Черных А.* Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины. — Москва, 1990. — С. 73; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині. — С. 6–7.

на інший цілком фантазійний висновок цього автора — «Є підстави вважати, що українська вища верства до XV ст. не лише мала звичайні лицарські, а «утаємнені» герби» (с. 362). Що це за «підстави», і що за «утаємнені» герби, лишається цілковитою загадкою.

Слідом за Т. Лютою автор погоджується з твердженням В. Антоновича — «На початку XVI ст., коли польські поняття про винятковість шляхетського стану проникають у середовище руських зем'ян і коли з'являється в них бажання встановити зовнішні признаки свого родового достоїнства, зем'яни Київської землі потрапляють у досить складне становище: вони не володіють спадковими гербами, подібно до польської шляхти й використовують тільки печатки з початковими літерами своїх імен та прізвиць; проте виявляється, що єдиним станом краю (окрім княжих родів), що володіють випрацьованими геральдичними знаками, було київське міщанство, їх фамільні клейма і печатки стали матеріалом для встановлення шляхетської туземної геральдики в південній Русі після Люблінської унії 1569 р.» (с. 267).

Залишаючи осторонь уможливлене спостереження, щодо проникнення «польських понять про винятковість шляхетського стану», мусимо зауважити, що виявлений на сьогодні матеріал дозволяє стверджувати наявність родових гербів у київського нобілітету щонайпізніше від XV ст.¹⁷⁴ На їхніх печатках ніколи не уживалися «початкові літери своїх імен та прізвиць» як замітники «випрацьованих геральдичних знаків». А герби київського міщанства не стали, та й не могли стати, «матеріалом для встановлення шляхетської туземної геральдики в південній Русі», оскільки ці групи гербів функціонували незалежно одна від одної, та ще й задовго до «Люблінської унії 1569 р.»¹⁷⁵. Варто наголосити, що це були герби у повному сенсі слова, а не «протогербові знаки» чи «гмерки», як вважає автор (с. 451).

Зрозуміло, що не відповідає дійсності й наведена І. Ситим думка М. Сумцова про те, що «Крупная литовско-русская аристократия получила клейноды в XV ст., мелкое дворянство в 1569 г., по Люблинской унии» (с. 284, прим. 4). Насправді, не «получила», а почала користуватися сама, і не «по Люблинской унии», і навіть не в XV ст., а щонайменше від кінця XIV ст.

¹⁷⁴ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века // Сфрагистичний щорічник. — Випуск II. — Київ, 2012. — С. 279–282; Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі. — С. 171–175; Однороженко О. Написи на руських гербових печатках. — С. 143–144.

¹⁷⁵ Білоус Н., Однороженко О. Геральдика київських міщан. — С. 283–296.

Те саме стосується і наведеної автором цитати з роботи О. Лазаревського — «Украинские юридические акты не восходят ранее XVI в. ... последние в сегобочной Украине встречаются только с половины XVII в., когда войны Хмельницкого привели к самопознанию украинцев и Левої стороны Днепра» (с. 271). З вище наведених фактів є очевидним, що і О. Лазаревський, і слідом за ним І. Ситий, помиляються у свої оцінках на сотні років. Звичайно ми можемо пояснити помилковість висновків Антоновича і Лазаревського, що писали свої роботи в XIX ст., коли відомого джерельного матеріалу було справді обмаль. Але чим пояснити цілковите ігнорування І. Ситим введеного в обіг в останні десятиліття масиву джерел, які дають можливість легко виправити застарілі висновки корифеїв української історіографії XIX ст.

Далі, слідом за Т. Лютою, автор винаходить невідому категорію «фамільних» печаток (с. 269). А крім того, підтримує її висновок, що «чіткого розмежування їх [печаток] використання та правових норм з цього приводу в судочинстві не було вироблено» (с. 269). Між тим, ці норми таки «були вироблені» — зокрема, у десятому артикулі четвертого розділу II Литовського статуту 1566 р. визначався порядок використання поруч з земською печаткою, також — сфрагісів земських урядників: «Теж мы, Господар, даем под гербом того паньства нашего Великого князства Литовского, Погонюю, печать, до каждого повету, тую печать писар земский присяжный в себе сам а не хто инший ховати масть, которою печатью и под тытулом нашим позвы мають быти печатованы а выдаваны, а иншыє никоторые листы выписы и сознанья кроме только самих позвов тою печатью не масть быти печатовано, але будуть печатованы всякие листы того вряду земского, судовые выписы и сказанья печатьми судьиною, подсудковою, а подписованы рукою того ж писара земского»¹⁷⁶.

На цьому тлі нічого дивного немає в тому, що жодну з дев'яти печаток XVI ст. І. Ситий не описав правильно. Найбільше «дісталось» неодноразово публікованій¹⁷⁷ печатці князя Януша Острозького, легенду якої автор відчитав з більше ніж 10 помилками: + IANVSIVS · DEI · GRA · DVX · OSTROGIENSIS | DOMINVS IN TARN (с. 262). Описуючи печатку князя Василя-Костянтина Острозького автор не згадує про наявність над шоломом корони, а щодо напису по колу констатує, що він «нерозбірливий» (с. 261), по-за тим, що ця печатка, відома за десятками відтисків,

¹⁷⁶ Статути Великого князівства Литовського. — Том II. — С. 95–96.

¹⁷⁷ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині. — С. 30; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — С. 116–117, 266.

неодноразово публікувалася¹⁷⁸ і жодних проблем з відтворенням напису в І. Ситого не мало б виникнути.

Зображення знаку у вигляді хреста над колом на печатці Київського Пустинського монастиря св. Миколи автор трактує як «стилізоване зображення церкви» (с. 262). А на печатці єпископа Мелетія Хребтовича у другій та третій частині чотиридільного щита бачить герби «Гоздава» і «Дружина» (с. 263). Насправді, у разі з зображенням лілії маємо справу не з гербом Гоздава, а частиною герба Кирдея — родового герба матері єпископа, Любики Ігнатівни Джусянки. Натомість, у третій частині герба присутнє зображення лева¹⁷⁹. Герб у третій частині чотиридільного щита на печатці Богдана Павловича Сопіги не має нічого спільного з гербом «Кругберк», як вважає автор (с. 263), а належить до числа легендарних гербів, що мали підкреслювати старожитнє походження роду Сопіг¹⁸⁰. Реальне ж походження цього герба вірогідно слід пов'язувати з гербом згаслого в середині XVI ст. роду князів Духничів¹⁸¹.

Герб на печатці Матиса (у І. Ситого — «Матиса») Бережецького автор визначає як «Секерж» (с. 283), поза тим, що гербом, який в пізніших річпосполитських гербовниках іменувався «Siekierz»¹⁸², користувався лише один рід — Тихинських (Зеньковичів Тихинських), шляхтичів Новгородського повіту. До того ж їхній герб мав лише віддалену подібність з гербом Матиса Бережецького, що уживав, як і абсолютна більшість руської шляхти того часу, самобутній герб на основі родового знаку.

Подібні проблеми має автор і з описом герба на печатці Миколи Макаревича-Івашенцевича, називаючи його — «Макарович» (с. 263–264). Між тим, герб що фігурує іноді під цією назвою у пізніших гербовниках (від середини XVII ст.), мав вигляд тричі перехрещеної стріли вістрям вгору¹⁸³, а на описуваній печатці стрілу перехрещено двічі, що зближує цей герб з гербом Лис. Герб на печатці Богуфала Михайловича Павші не має нічого спільного з гербами «Радван» і «Леліва» (с. 264), а герб на

¹⁷⁸ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині. — С. 22; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — С. 115.

¹⁷⁹ Центральний державний історичний архів України у місті Львові (ЦДАІЛ), ф. 129, оп. 1, спр. 141, арк. 1 (єпископська печатка при постанові собору в Бересті від 20 червня 1590 р.).

¹⁸⁰ *Kossakowski S.* Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. — Tom I. — Warszawa, 1859. — S. 12.

¹⁸¹ *Однороженко О.* Руські родові герби XIV–XVI ст. як генеалогічне джерело // *Генеалогія. Збірка наукових праць.* — Випуск I. — Київ, 2013. — С. 415–416.

¹⁸² *Okolski S.* Orbis Polonus. — Vol. III. — Cracoviae, 1645. — P. 113–114; *Kojałowicz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium. — Kraków, 1897. — S. 270–271; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Tom VIII. — Lipsk, 1841. — S. 331.

¹⁸³ *Okolski S.* Orbis Polonus. — Vol. II. — Cracoviae, 1643. — P. 216.

сфрагісі Дмитра Федоровича Єльця — з гербами «Клямри» і «Леліва» (с. 264). У нашій статті, присвяченій родовій геральдиці київського нобілітету XV — першої половини XVII ст., це питання висвітлено достатньо детально, а еволюція родових гербів Павш і Єльців простежена від початку XVI ст.¹⁸⁴, що дозволяє напевно встановити відсутність будь-якого зв'язку між їхніми геральдичними знаками та переліченими І. Ситим гербами.

Переходячи до розгляду власне козацько-старшинських печаток автор намагається визначити кількість введених у науковий обіг «печаток представників генеральної та полкової старшини» (с. 274). При цьому І. Ситий цілком ігнорує наші публікації¹⁸⁵, а також відповідний розділ дисертаційного дослідження, при написанні якого було використано інформацію про близько 700 не публікованих до цього печаток козацької старшини, серед яких значна кількість належала саме генеральній і полковій старшині¹⁸⁶. Те саме, стосується й спроб І. Ситого визначити кількість опублікованих «печаток сотенної старшини, товаришів та канцеляристів» — автор посилається лише на наші давніші розвідки, не беручи до уваги ні дисертації, ні публікацій останніх дванадцяти років (с. 324).

Щодо найдавніших сфрагісів «представників генеральної та полкової старшини», то автор зазначає, що «їх появу можна датувати серединою XVII ст.» (с. 303, 361), а їх «конституювання ... відбувається у другій половині XVII ст. Розквіт припадає на кінець XVII — першу половину XVIII ст.» (с. 362). Печатку прилуцького полковника Хвеська Терешенка 1659 р. він вважає «однією з перших полковницьких печаток новоствореної Козацької держави» (с. 271). Між тим, маємо вдосталь подібних пам'яток вже за часів Богдана Хмельницького¹⁸⁷. А деякі сфрагіси, як приміром печатка канівського полковника Юрія Голуба від 1639–1646 рр., походять з часів ще до створення Гетьманату¹⁸⁸. Більше того, окремі старшинські сфрагіси відомі ще від другої половини XVI ст. —

¹⁸⁴ *Однороженко О.* Шляхетська геральдика Київської землі. — С. 194–195, 203–205.

¹⁸⁵ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 177–214; *Однороженко О.* Руська гербова печатка. — С. 16–105; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 286–321; *Однороженко О.* Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 480–608 та ін.

¹⁸⁶ *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV–XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — Київ, 2009. — С. 384–402, 454–494.

¹⁸⁷ Див. наприклад: *Однороженко О.* Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини XVI–XVII ст. // Сфрагістичний щорічник. — Випуск VI. — Київ, 2016. — С. 480–608.

¹⁸⁸ ІР НБУВ, ф. 61, спр. 1101, арк. 1v; ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 126, арк. 2.

гетьмана Григорія Лободи 1596 р.¹⁸⁹ та козацького ротмістра Михайла Бураги.¹⁹⁰ Крім того, всі етапи окреслені автором, щодо «появи», «конституювання» та «розквіту» необхідно суттєво посунути на десятки а то й півсотні років.

Автор припускається подвійної помилки щодо герба полковника Василя Дворецького, зазначаючи, що останній користувався «модифікацією польського герба Слонина» (с. 288), у той час, як герб полковника не мав жодного стосунку до цього герба, а сам герб «Слонина» є нічим іншим як містифікацією, оскільки його назва штучно утворена наприкінці XIX ст.¹⁹¹ від прізвища брацлавського полковника Дмитра Солонини («Dumitra Słoninki»), що у 1659 р. одержав нобілітаційний привілей, а його нащадки у подальшому користувалися гербом, що складався з хреста, півмісяця та зірки, якому і придумали цілком кабінетну назву.

Описуючи печатку Мартина Половецького з зображенням двох перехрещених шабель під зіркою, І. Ситий примудрився помилитися аж чотири рази в одному реченні — «На цій печатці бачимо видозміну польського герба «Пелеш», що символізує перемогу в поєдинку й надавався шляхтичу за проявлену мужність на війні» (с. 309). По-перше — герб на печатці Мартина Половецького не мав жодного стосунку до герба Пелеш (два мечі перехрещено вістрями вгору). По-друге — останні мав не польське, а литовсько-руське походження — ним користувався рід вітебських земель Пелешів. По-третє — цей герб не належав до числа нобілітаційних і тому не міг «надаватися шляхтичу за проявлену мужність». По-четверте — нам не відомо, що «символізував» цей герб, і чи символізував щось взагалі. І звичайно ж герб Мартина Половецького у жодний спосіб не «підтверджує думку дослідників про вплив польської особової геральдики на формування української», попри переконання І. Ситого у зворотньому (с. 310).

Герб зображений на печатках представників роду Лизогубів кінця XVII–XVIII ст. не є гербом «Погоня польська»¹⁹², як наполягає І. Ситий (с. 291, 308, 328). А герб роду Скоруп ніколи не затверджувався «царським урядом», як вважає І. Ситий (с. 289), натомість, інформація щодо використання герба Шелига представниками цього роду походить з родовідних книг кінця XVIII ст.¹⁹³ Описуючи герб на печатці прилуць-

¹⁸⁹ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XXII, Plik 4.

¹⁹⁰ Цимоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — Мінск, 1993. — С. 118.

¹⁹¹ Ostrowski J. Księga herbowa rodów polskich. — Część II. — Warszawa, 1897. — S. 357.

¹⁹² Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 579–583.

¹⁹³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 60497, арк. 509; ф. 2, спр. 18518, арк. 27v.

кого протопопа Михайла Лисаневича — «півмісяць з хрестом та зіркою» (с. 504), автор, попри відмінний набір фігур та їх цілком інше розташування, ототожнює це зображення з гербом Шелига (хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори).

Загалом, подаючи переліки річпосполитських родових гербів, які уживала у XVIII ст. козацька старшина, автор помилково визначає як «польські» герби Сас, Юнчик, Лук, Салава, Приятель, Сушинський, Корчак, Погоня польська (с. 272, 279, 371), що мали здебільшого руське походження, а Погоня польська — нобілітаційне, що був утворений з частини державно-династичного герба Ягелонів — Погоні. Виходячи з подібних невірних уявлень, І. Ситий солідаризується з «поглядом В. Лукомського щодо потужного польського впливу на українську геральдику і сфрагістику» (с. 279) та висновком С. Лисенка «що масова адаптація під польські шляхетські герби в українських землях почалась лише на зламі XIV і XV ст. і продовжувалась тут ще досить тривалий час» (с. 279, прим. 4). Хоч, ні перше, ні друге твердження цілком не відповідають дійсності, на чому ми неодноразово наголошували у наших роботах, оперуючи незрівнянно більш масовим матеріалом, ніж був свого часу доступний В. Лукомському чи С. Лисенку.

Так само безпідставно І. Ситий погоджується з думкою і розлого цитує роботу Р. Радишевського та В. Свербигуза, які вважають, що у часи гетьмана Івана Мазепи в козацькому герботворенні «традиційна геральдична емблематика першої Речі Посполитої залишалася незмінною. Сутність геральдичної фантазії новонобілітованого шляхетства, яке вийшло із козацтва в другій половині XVII ст., полягала у збереженні традиційної емблематики... Процес національного самовдосконалення геральдичної науки відповідно до європейських норм було дозволено в межах державної та загальнокозацької символіки» (с. 286). В кількох статтях ми аргументовано довели, що у порівнянні з річпосполитською та середньовічною руською гербовими системами, козацька геральдика була цілком новим явищем, яке лише у незначній мірі спиралося на «традиційну геральдичну емблематику», козацька старшина зовсім не переймалася «в другій половині XVII ст. ... збереженням традиційної емблематики». А процес козацького герботворення не був зорганізований «відповідно до європейських норм» і не регламентувався «дозволами в межах державної та загальнокозацької символіки», оскільки за відсутності відповідних інституцій нікому було «дозволяти». Перша наша публікація де розглядалися ці проблеми вийшла друком того ж самого року, що й дослідження Р. Радишевського та В. Свербигуза, у яких не було можливості ознайомитися з відповідними висновками, але ж у І. Ситого подібна можливість була.

Майже двосторінковою цитатою О. Лазаревського, щодо історії роду Берлів, автор намагається підтвердити думку, що останні запозичили свій герб з зображенням голови зубра з «польських гербовників» (с. 287–288), однак всі ці розмірковування легко спростовуються тим фактом, що вже у 1709 р. представник цього роду — переяславський полковий суддя Іван Берло користувався печаткою з зображенням голови бика¹⁹⁴.

Далі І. Ситий продовжує наполягати, що «дуже добрі» знання козацької старшини «польських гербовників» «позначилося на її печатках — малюнок гербів геральдично витриманий, вміщений у щит, який увінчує коронований шолом, прикрашений пір'їнами, обабіч щита пишний рослинний орнамент» (с. 288). Автора не обходить той факт, що «геральдично витриманими» герби у козацької старшини, як до цього і у руського нобілітету, були ще до можливості ознайомитися з «польськими гербовниками», адже джерелом геральдичних знань для цих верств були зовсім не гербовники (принаймні, не в першу чергу).

Першими хто на думку І. Ситого мав «згадати про свої гербовники» були представники козацько-старшинських родів, які «походили з польської шляхти» (с. 288–289). В своїй узагальнюючій статті¹⁹⁵ та дисертаційному дослідженні¹⁹⁶ ми виразно показали, що число осіб, що походили саме з польських шляхетських родів, серед козацької старшини було зникомо малим, а запозичення річпосполитських гербів (не лише польського, але й руського походження) набуло масового поширення у другій половині XVIII ст. у зв'язку з намаганням «надати додаткових ознак «старожитності» та «шляхетності» родам з нової шляхти та, передусім, сприяти утвердженню їхніх станових привілеїв»¹⁹⁷.

З якогось дива І. Ситий вирішив, що ті варіанти гербів, які представники малоросійської шляхти наприкінці XVIII ст. подавали до дворянських депутатських зібрань чи вносили до родовідних книг є офіційно «затвердженими зразками», на підставі чого вичисляє печатки, на яких зображені герби, що «не завжди відповідають затвердженими зразками», або «відповідають» (с. 371–372), хоч що одні, що інші є насправді рівноправними витворами козацького герботворення, що в рівній мірі не були офіційно «затвердженими зразками».

Ми свого часу давали розлоге пояснення чому не можна при з'ясуванні символіки гербів брати до уваги таке специфічне джерело як гербові вірші, панегірики чи інші поетичні твори другої половини XVI–

¹⁹⁴ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 54, арк. 9.

¹⁹⁵ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 193–195.

¹⁹⁶ *Однороженко О.* Українська родова геральдика. — С. 392–396.

¹⁹⁷ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 321.

XVIII ст.¹⁹⁸ Найголовніша причина полягає в тому, що створення герба і поетичного твору, в якому тлумачиться його «символічне значення», речі, як правило, рознесені між собою на сотні років, тому автори поезій не могли мати жодного уявлення про первісне значення того чи іншого герба, свої розмірковування вони засновували на власних, достатньо плінних, уявленнях. Саме тому не раз бачимо, коли одному й тому ж гербу різні автори дають цілком відмінне символічне тлумачення. Сприймати всі ці поетичні вправи за «чисту монету» все одно, що вірити в казки.

Тим не менше, І. Ситий ніскільки не сумніваючись вирушає цими манівцями, попри те що не спромігся навіть визначити правильно час появи традиції складання гербових віршів на руських теренах — не «со времён Петра Могилы» (с. 285), а від другої половини XVI ст.¹⁹⁹ Він твердить, що певне тлумачення символіки «могло вплинути на вибір емблем для герба» (с. 285), перевертаючи все з ніг на голову, адже герби описані у гербових віршах не з'явилися під впливом «тлумачень» і навіть не одночасно з ними.

Розповідаючи про походження герба Івана Мазепи автор пише — «Вважається, що герб цей походить із Волині і належав князям Курцевичам» (с. 293). І на доведення цієї тези подає гербовий вірш Вацлава Потоцького. Між тим, історія герба князів Курцевичів та його витоки простежені нами у спеціальній статті²⁰⁰, і його реальне походження та подальші трансформації виглядають зовсім інакше, ніж це подав автор кінця XVII ст. у своєму фантазійному вірші. Але І. Ситий не лише цитує останній, він ще й намагається видобути з його змісту «достовірну» інформацію — «Як бачимо, герб має військове походження. Літера «V» вказує на його волинські витоки... Одночасно ця літера символізує і розтятого ворога. Хрест під нею на застібці — водночас і меч, тобто під Божим заступництвом із мечем у руці Курцевичі неодноразово громили турків і татар. Зірка і півмісяць ілюструють одну з вдалих нічних операцій» (с. 294). Хочеться спитати — це все серйозно? Подивившись хоча б побіжно на еволюцію герба князів Буремльських та їх молодшої галузі — князів Курцевичів можна легко переконатися у цілковитій вигаданості

¹⁹⁸ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 164–172.

¹⁹⁹ *Однороженко О.* Руська гербова печатка. — С. 84–104; *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 164–172.

²⁰⁰ *Однороженко О.* Герб князів Буремльських і Курцевичів // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2008. — № 2. — С. 27–34.

цих «пояснень», які є не більше ніж плодом поетичних вигадок самого Вацлава Потоцького.

Те що це саме так, свідчать і наступні пасажі наведені в роботі І. Ситого, який вказує, що «дещо інші трактування герба давали українські письменники XVII–XVIII ст. Дмитро Ростовський ... писав, що місяць, хрест і зоря знаменують перемогу гетьмана-християнина над невірними, бо він діє під символом Богородиці — зорею», «Стефан Яворський у своїх творах ... також віршами писав, що місяць «тріумф обіцяє», «зора славна вождя знаменує» та додає до військової доблесті великої сили, хрест на якорі у супроводі світил символізує силу православної віри, відданість їй гетьмана, перемогу над магометанами», «Антоній Стаховський ... писав, що хрест, зоря, місяць знаменують захист, заступництво Божої сили. Зоря уособлює Христа, тріумф, Діву Марію, а місяць — усі добрі справи. Ці світила віддзеркалюють рейментарську милість, лицарську доблесть, християнські чесноти гетьмана, захисника православ'я», «Лаврентій Крщонович ... розглядає його як суто релігійний символ» (с. 294).

«Дещо інші трактування», таким чином, вказують на цілком відмінну символіку: у Вацлава Потоцького — військову, у Дмитра Ростовського та Лаврентія Крщоновича — «суто релігійну», у Стефана Яворського та Антонія Стаховського — поєднання обох. І це при тому, що герб князів Курцевичів насправді не має жодного стосунку ні до одного, ні до другого, ні до третього — він утворений з родового знаку князів Коріатовичів, що відомий ще від кінця XIV ст.²⁰¹, і набув свого вигляду шляхом додавання та вилучення (ушкодження) окремих елементів родового знаку, а також через додавання брізур (зірки та півмісяця), чим забезпечували відмінності гербів для молодших ліній роду²⁰².

Цими цитатами І. Ситий не обмежується, а додає ще й від себе — «Впадає у вічі, що на ній фактично два хрести — вилоподібний (або біблійний) та єгипетський (або Т-подібний). Цікаво, що у сучасній геральдиці хрест тлумачиться як знак сонця, символ віри, він вказує на те, що походження гербовласника не з'ясоване і що його предки легендарні» (с. 295). Зрозуміло, що жодних «біблійного та єгипетського» хрестів на

²⁰¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Zamoyskich, Sygn. 32, st. 897, 915, 915–916, 955; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 81–82; *Погорілець О., Саввов Р.* Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. — Львів, 2005. — С. 145–153; *Громыко А.* О подольских денариях Константина Кориатовича // *Банкаўскі веснік.* — Мінск, 2010. — № 3. — С. 68–71.

²⁰² *Однороженко О.* Руські родові герби XIV–XVI ст. як генеалогічне джерело. — С. 397–412.

гербі Курч немає, що робить всі роз'яснення їх символіки «у сучасній геральдиці» зайвими.

Справжні пригоди з гербом гетьмана Івана Мазепи починаються коли автор здійснює спробу прив'язати його походження до «печаткових знаків та бортних клейм». Він пише, що «згодом, особливо із середини XVI ст. ці знаки трансформувалися у герби» (с. 295). Насправді ж геральдизація руських родових знаків відбулася щонайпізніше у другій половині XIV ст., і, до того ж, вони не походять «від кириличної абетки, скандинавських рун, східних тамг», як вважає І. Ситий. Для обґрунтування «сіверського сліду» в походженні гетьмана автор посилається на «бортний знак «росомаха», який нагадує герб Курч ... названіє «росомаки» виражало понятіє прозвища — «неуклюжий», «разиня», «растяпа»» та власне «спостереження» — «Мазепа страждав на спадкову хворобу ніг, тобто шкутильгав — «неуклюжий»», з огляду на що вважає за можливе «висунути припущення про сіверське походження Мазеп» (с. 297). Більше того, виявляється — «Натяком на князівське походження цієї родини або її близькість до князів є подібність герба Курч до таких бортних знаків Сіверщини, як “престол”, “крест на престолі с венцом”, “взвильє”» (с. 297).

Очевидно, що герб Курч жодним чином не був пов'язаний з Сіверською землею, так само як і рід Мазеп-Колединських, які від XVI ст. фіксуються під Білою Церквою. А щодо паралелей гербу Курч з бортними знаменами, то варто зауважити, що за потреби такі паралелі можна знайти де завгодно, тим більше що мова насправді йде про «подібність» та «нагадує», а не точну відповідність. Незграбну ж конструкцію з «Курч» — «росомака» — «неуклюжий» — «шкутильгав» — «Мазепа» можна розглядати хіба що як не дуже дотепну байку, так само як і «натяк на князівське походження», з посиланням на «бортні знаки Сіверщини», які «Г. Анпилов вважав князівськими» (с. 297).

Непорозумінням є й наступне спостереження автора — «за Івана Мазепи герб Курч зазнав певних трансформацій: літера «V» була піднята над горизонтальною рисою; основа хреста змінила свою форму — один кінець став зображуватися загостреним, а протилежний — тупим; місяць і зірка часто міняли своє розташування відносно хреста, причому місяць міг бути повернутий рогами як до хреста, так і від нього, іноді зірка взагалі зникла й замінювалась другим півмісяцем. Усе це — віддзеркалення гербових традицій Гетьманщини, коли не було суворого дотримання геральдичних канонів, бо не існувало як такої геральдичної служби, призначеної розробляти ці канони і слідкувати за їх дотриманням» (с. 297).

Насправді ж, не важко переконатися, що описаний І. Ситим «трансформований» герб присутній вже в гербовниках Бартоша Папроцького²⁰³. А зміни в розташуванні зірки та півмісяця супроводжувало герботворення князів Курцевичів ціле XVI ст.²⁰⁴ Що ж стосується неіснуючих «геральдичних канонів» та їх «суворого дотримання», за якими так сумує автор, то певна варіативність та змінність у зображенні гербів супроводжували цілу європейську геральдику від високого Середньовіччя до XVIII ст., тому ця обставина не є специфічним «віддзеркаленням гербових традицій Гетьманщини». Геральдика була доволі динамічною системою, а не відлитою в залізобетоні формою, що не підлягала змінам. «Розробляння», «дотримання» та «слідкування за дотриманням» характерне для бюрократичних імперій довгого XIX ст., але думаю не варто доводити наскільки сам дух Козацької держави, а разом з тим і геральдики, не відповідав цій філософії «держать и не пушать».

До цього ж «репертуару» належить і «спостереження» І. Ситого, що «спадкоємці польської шляхти, як правило, зображували родинні герби. У такий спосіб вони підкреслювали свою окремішність, благородне походження, «блакитну» кров, вірність традиції. Вихідці з інших прошарків козацької старшини це правило ігнорували, тому спостерігається довільна зміна зображень, емблем, символів і написів на їхніх сфрагісах» (с. 362). Доступний нам геральдичний і сфрагістичний матеріал, а це близько трьох тисяч пам'яток, не підтверджує жодне з цих припущень — і «спадкоємців польської шляхти» серед козацької старшини було буквально одиниці, і змінність гербів, як вихідців зі старих шляхетських родів (здебільшого руського (!) походження), так і з інших соціальних груп, була приблизно на одному рівні, і сама змінність було явищем характерним для цілої європейської геральдики як у Середньовіччі, так і протягом раннього Нового часу, і козацькі самобутні герби були саме родовими гербами, а не «довільними зображеннями».

Крім некритичного ставлення до розповідей про «походження та символіку» гербів у поетичних творах, І. Ситий проявляє не меншу довіру також до такого специфічного джерела як гербові легенди — оповідання авторів гербовників та інших творів кінця XVI–XVII ст. про легендарні початки шляхетських родів та їх гербів. Гербові легенди справді є важливим джерелом для дослідження ментальності шляхти, її політичних

²⁰³ *Paprocki B. Gniazdo cnoty. — Kraków, 1578. — S. 1128; Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1584. — S. 677.*

²⁰⁴ *Однороженко О. Князівська геральдика Волині. — S. 158–161.*

ідей та світогляду²⁰⁵, але аж ніяк не для встановлення походження того чи іншого герба. Тим не менше, описуючи походження польського герба Копашина, автор зазначає — «Він відомий з XI ст., коли польський король Болеслав надав його витязю Копасин за мужність у битві біля двох рік» (с. 308). І. Ситий, таким чином, просто переповідає гербову легенду, що з'явилася у XVI ст., навіть не замислюючись над таким простим питанням — як цей герб міг бути «відомий з XI ст.», коли навіть самої геральдики в той час ще не існувало?

Іноді в цьому контексті автор наводить надзвичайно розлогі цитати, які жодним чином не стосуються козацьких гербів (с. 285, 336–337). А суперечливе твердження про те, що для того «щоби зрозуміти джерела формування сфрагістичної емблематики козацької старшини, треба знати родовід того або іншого її представника» (с. 333), І. Ситий намагається проілюструвати детальною двосторінковою біографією сотника Федора Стожка (с. 333–336), з якої однак нічого не можна зрозуміти про «джерела формування сфрагістичної емблематики козацької старшини».

Практично не розглянутими І. Ситим лишилися сфрагіси старшини найманого війська Гетьманату. Він лише робить побіжне посилання на опубліковані О. Сокиркою відбитки печаток «2 компанійських полковників» (с. 324). Між тим, ця сфрагістична група є значно чисельнішою. Для прикладу перелічимо сфрагіси, якими користувалися кінний і піхотний полковник (1677–1682) Василь Іваній 1679 р.²⁰⁶, компанійський полковий осавул Іван Максимович Рубан 1684 р.²⁰⁷, 1685 р.²⁰⁸, 1685–1694 рр.²⁰⁹ і 1689 р.²¹⁰, компанійський полковник Михайло Кузьмович 1688–1690 рр.²¹¹, компанійський полковий обозний Прокоп Товкач

²⁰⁵ Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією» (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI–XVII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Книга I. — Львів, 2010. — С. 274–298.

²⁰⁶ ЦДІАК, ф. 133, оп. 1, спр. 77, арк. 1.

²⁰⁷ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14310; спр. 14312; спр. 14320; спр. 14324; спр. 14326; спр. 14332; спр. 14341; спр. 14348; спр. 14352; спр. 14356; спр. 14360; спр. 14365; спр. 14366; спр. 14395–14398; спр. 14411; спр. 14419.

²⁰⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14407.

²⁰⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14274; спр. 14276; спр. 14290; спр. 14293–14296; спр. 14301; спр. 14302; спр. 14306–14309; спр. 14311; спр. 14313; спр. 14317–14319; спр. 14323; спр. 14329; спр. 14331; спр. 14333–14339; спр. 14342–14347; спр. 14349–14351; спр. 14353; спр. 14357–14359; спр. 14362–14364; спр. 14368; спр. 14386; спр. 14389–14394; спр. 14399–14406; спр. 14408; спр. 14410; спр. 14413–14415; спр. 14417; спр. 14418; спр. 14420–14427.

²¹⁰ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14297.

²¹¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14431; спр. 14438; спр. 14440; спр. 14442.

1690 р.²¹², піхотний полковник Петро Кожуховський 1690 р.²¹³, охочекомонний полковник Ілля Новицький 1692 р.²¹⁴, охочекомонний полковник Лук'ян Шульга 1693 р.²¹⁵ та компанійський полковник Іван Максимович Рубан 1697 р.²¹⁶

Появу печаток у «сотенної старшини, товаришів та канцеляристів» І. Ситий відносить на ще пізніший час — «Виникли печатки зазначених прошарків старшини пізніше, ніж печатки генеральної та полкової старшини, набули широкого розповсюдження лише у XVIII ст.» (с. 321). Щоб були зрозумілі справжні масштаби та час «набуття широкого розповсюдження», подаємо далеко не вичерпний список печаток представників «зазначених прошарків» від другої половини XVII ст., які хоч і фігурували здебільшого у наших публікаціях і дисертації, але лишилися «непоміченими» І. Ситим:

– печатки сотників: Матвій Романенко 1661 р.²¹⁷, Гаврило Василевич 1661 р.²¹⁸, Ілляш 1661 р.²¹⁹, Панько Петренко 1671 р.²²⁰, Ярема Андрієвич 1676 р.²²¹, Василь Федорович Ялоцький 1678 р.²²² і 1690–1693 рр.²²³, Іван Стасенко 1679 р.²²⁴ і 1695 р.²²⁵, Павло Крачевський 1679 р.²²⁶ і 1682 р.²²⁷, Іван Жданенко 1680 р.²²⁸, Кіндрат Іванович Огієнко 1680 р.²²⁹, Василь Устименко 1681–1684 рр.²³⁰, Юрій Гаєвський 1681 р.²³¹, Тарас Петрович

²¹² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14432; спр. 14433; спр. 14592; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — Київ, 2006. — С. 226.

²¹³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 13961; спр. 14444.

²¹⁴ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14435.

²¹⁵ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14445.

²¹⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14316; спр. 14625; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. — С. 162, 225.

²¹⁷ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dz. Kozackie, Sygn. 42/92; Sygn. 42/93; Sygn. 42/94.

²¹⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62640.

²¹⁹ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dz. Kozackie, Sygn. 42/96, st. 3.

²²⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50467.

²²¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50471.

²²² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50472.

²²³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14488; спр. 14513; спр. 14521; спр. 14524; спр. 14527; спр. 14534; спр. 14536–14539.

²²⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50474.

²²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50933.

²²⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56243.

²²⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50478.

²²⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56244.

²²⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 53580.

²³⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62506; спр. 62509; спр. 62581; спр. 62582; спр. 62627, арк. 268.

Забіла 1681 р.²³², Василь Петрович Забіла 1681 р.²³³, Іван Миколайович Маковський 1681 р.²³⁴, 1691 р.²³⁵ і 1697 р.²³⁶, Федір Кретченко 1684 р.²³⁷, Андрій Михайлович Гамалія 1685 р.²³⁸, Іван Михайленко 1685 р.²³⁹, Григорій Самойленко 1685–1690 рр.²⁴⁰, Леонтій Васильович Слюз 1685 р.²⁴¹, 1689 р.²⁴² і 1693 р.²⁴³, Василь Кречуленко 1686 р.²⁴⁴, Трохим Якович Подтереб 1686 р.²⁴⁵, Іван Романович Ракушка Романовський 1686–1702 рр.²⁴⁶, Юрій Олександрович 1688 р.²⁴⁷, Тихон Федорович Довгеля 1689 р.²⁴⁸, Семен Пашкевич 1690 р.²⁴⁹, Михайло Андрійович Гамалія 1690 р.²⁵⁰, 1691 р.²⁵¹, 1693 р.²⁵² і 1696 р.²⁵³, Павло Петрович Ворошило 1691 р.²⁵⁴ і 1696 р.²⁵⁵, Іван Тимофійович Заборовський 1692 р.²⁵⁶, Василь Кирилович 1694 р.²⁵⁷, Петро Якович Корицький 1694 р.²⁵⁸, Трохим Антонович Медведенко 1695 р.²⁵⁹, Денис Деркач 1695 р.²⁶⁰, Тимофій Андрієнко 1696 р.²⁶¹, Микита Васильович Мартосенко 1696 р.²⁶², Лук'ян

²³¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14580.

²³² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57500.

²³³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57500.

²³⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50923.

²³⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 53583.

²³⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50509.

²³⁷ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14492.

²³⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14550.

²³⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14481.

²⁴⁰ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14546; спр. 14611.

²⁴¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14479.

²⁴² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14512.

²⁴³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14529; спр. 14541.

²⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14416; спр. 14551.

²⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14454.

²⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52441; спр. 52446; спр. 52449; спр. 52450; спр. 52455; спр. 52456; спр. 52457.

²⁴⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62641.

²⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14514.

²⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14528.

²⁵⁰ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14506.

²⁵¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14510.

²⁵² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14531; спр. 14535.

²⁵³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14464.

²⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62517; спр. 62520.

²⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 22665.

²⁵⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14507.

²⁵⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50932.

²⁵⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50932.

²⁵⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14561; спр. 14564; спр. 14565.

²⁶⁰ ІР НБУВ, ф. 61, спр. 1143.

²⁶¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14651.

Іванович Рославець 1696 р.²⁶³, Сандул Маневич 1698 р.²⁶⁴, Іван Андрійович Дорошенко 1699 р.²⁶⁵;

– печатки наказних сотників: Мина Михайлович Дуброва 1688 р.²⁶⁶, Тимофій Юревич 1689 р.²⁶⁷, Антіох Михей Вербицький 1696 р.²⁶⁸;

– печатки городових отаманів: Осип Андрієвич 1654 р.²⁶⁹, Лазар Волошиненко 1654 р.²⁷⁰, Іван Суховій 1655 р.²⁷¹, Тишко Іванович 1657 р.²⁷², Прокіп Чертеченко 1660 р.²⁷³, Семен Зимовець 1680 р.²⁷⁴, Гнат Макуха 1688 р.²⁷⁵ і 1698–1699 рр.²⁷⁶, Гришко Бурдюк 1688 р.²⁷⁷, Федір Григорович 1689 р.²⁷⁸, Леонтій Адамович 1690 р.²⁷⁹, Григорій Семенович Парфененко 1691–1702 рр.²⁸⁰, Онуфрій Семенович Парфененко 1691 р.²⁸¹, Ярема Петренко 1693 р.²⁸²;

– печатки сотенних писарів: Іван Григорович 1671 р.²⁸³, Богдан Корнійович Дробний 1676 р.²⁸⁴, Гарасим Яцкович 1697 р.²⁸⁵;

– печатки отаманів та осавулів: Яків Щербиненко 1690 р.²⁸⁶, Василь Корнієнко 1690 р.²⁸⁷ і 1697 р.²⁸⁸;

²⁶² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14571; спр. 14573; спр. 14658.

²⁶³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50507.

²⁶⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62389.

²⁶⁵ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 468, арк. 1v, 3.

²⁶⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62505.

²⁶⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62583; спр. 62642.

²⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 18518, арк. 115.

²⁶⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50448.

²⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50448.

²⁷¹ ІР НБУВ, ф. 160, спр. 704.

²⁷² ІР НБУВ, ф. 301, спр. 517 Л, арк. 265v.

²⁷³ ЦДІАК, ф. 2218, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

²⁷⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56244.

²⁷⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50486.

²⁷⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50512; спр. 53395.

²⁷⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62641.

²⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14597.

²⁷⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14613; спр. 14614.

²⁸⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52439; спр. 52440; спр. 52445; спр. 52447; спр. 52451; спр. 52452; спр. 52453; спр. 52454; спр. 52455; спр. 52456.

²⁸¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52445.

²⁸² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14567.

²⁸³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50467.

²⁸⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62506; спр. 62638.

²⁸⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62587; спр. 62616.

²⁸⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14598.

²⁸⁷ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14604.

²⁸⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14652.

– печатки бунчукових та значних військових товаришів: Захар Іванович Голуб 1678 р.²⁸⁹, Осип Вакуленко 1679 р.²⁹⁰, Андрій Якович Павловський 1682 р.²⁹¹, Іван Іванович Миревич 1685 р.²⁹², Іван Іванович Биховець Рошкович 1697 р.²⁹³;

– печатки намісників і старост: Ігнат Крупницький 1660 р.²⁹⁴, Пилип Подвинський 1661 р.²⁹⁵, Семен Григорович 1677 р.²⁹⁶, Лук'ян Васильович 1693 р.²⁹⁷ і 1694 р.²⁹⁸, Василь Струтинський 1698 р.²⁹⁹;

– печатки військових канцеляристів: Василь Єнькевич 1696 р.³⁰⁰, Василь Ничипорович Чуйкевич 1699 р.³⁰¹

Очевидно, що ретельний аналіз цих та інших, не перелічених тут печаток, дасть змогу змалювати картину козацької сфрагістики другої половини XVII ст. докорінно іншим чином, ніж це зробив І. Ситий, спираючись на критично недостатню джерельну базу та не використавши весь потенціал введених до наукового обігу даних. Зокрема, вже цей перелік підважує висновок І. Ситого щодо «появи печаток інших урядовців ... на кінець XVII — початок XVIII ст., коли остаточно сформувалася державна і соціальна структура Гетьманщини» (с. 344).

Розглядаючи печатки запорозької та слобідсько-української старшини І. Ситий як зазвичай і словом не згадав (с. 342–343) наші публікації з цієї теми³⁰², натомість розлого цитує статтю Михайла Слабченка, в якій зроблено достатньо поверхові спостереження щодо запорозької сфрагістики. Так, цілком не відповідає дійсності твердження М. Слабченка — «Малюнок на всіх печатках, правду кажучи, неоригінальний... Отож не буде помилка перераховані малюнки запорозьких печаток виводити з Гетьманщини, представники панських фамілій з якої в вояцькій обстанові

²⁸⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50475; ЦДІАК, ф. 133, оп. 1, спр. 74, арк. 1.

²⁹⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50474.

²⁹¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 55768.

²⁹² ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14446.

²⁹³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14460.

²⁹⁴ ЦДІАК, ф. 157, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

²⁹⁵ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dz. Kozackie, Sygn. 42/95, st. 9.

²⁹⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62502.

²⁹⁷ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14530.

²⁹⁸ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14634.

²⁹⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62529; спр. 62590.

³⁰⁰ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14463.

³⁰¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50514; спр. 53252 а.

³⁰² *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 198–201; *Однороженко О.* Родова геральдика Війська Запорозького Низового XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 17. — Київ, 2010. — С. 142–144; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 272, 275, 335, 338.

Січі користувалися частиною своїх гербів, по змозі спрощуючи їх» (с. 342), яке І. Ситий сприймає як істину в останній інстанції.

«Не в усьому» погоджуючись, автор все ж вважає, що у М. Слабченка «головні чинники визначено правильно» (с. 350), коли останній узалежнює побутування різних форм печаток запорожців, то від «впливів Гетьманщини» (восьмикутна), то від «безкінечних мандрівок запорожців до Петербургу» (овальна), то з «шляхом широких торговельних різного роду оборудок» (кругла) (с. 349). Між тим, як протягом вже цілого XVI ст., так і двох наступних, в українській сфрагістиці водночас широко і достатньо рівномірно уживалися всі три названі форми, що очевидно жодним чином не могло залежати від «впливів Гетьманщини», «мандрівок до Петербургу» чи «торговельних оборудок».

Так само, достатньо суперечливими є твердження М. Слабченка, що «гордий козак перетворився у спритного перепродувача-транзитника» (с. 358), з якими І. Ситий не лише повністю погоджується, але й намагається довести, що «хоча у статі йдеться про Запоріжжя, але багато з наведеного справедливе і щодо Гетьманщини» (с. 359). Між тим, у роботах того ж таки М. Слабченка чудово показано, що саме Запоріжжя виросло зі сплаву господарського та військового чинників, і протягом подальшої історії вони обидва продовжували відігравати вагому роль³⁰³, так само як і на теренах Гетьманату. А козацькі війська зберігали свою високу боєздатність до самого скасування козацького державно-політичного устрою. Тож видається, що подібні висновки є явним перебільшенням.

А тим більше, зауваження М. Слабченка виразно анекдотичного характеру — «Отож за працю місцевих запорозьких різьбярів і можна вважати печатки з спрощеними до природнього вигляду кабанцями, корівками та орлами, що стали курками; в них за 70 рр. кохалися такі представники закріпачення людності в Вольностях, як Рудь, Баран або Сіромаха й такі торговці, як Терешко Поросяча Морда. Різьба на печатках звіриноного типу грубенька, характеризується браком поетичного льоту. За неї й платили очевидячки небагато. А втім вона свідчила за те, що й у Запоріжжі, мовляв, живуть, як і по інших місцях і що й запорозький Халявський або Скотінін має смак до цивілізації й вміє, щоправда, по своєму її цінувати» (с. 359). Чи додають щось до розуміння природи й характеру козацької сфрагістики подібні «спостереження»? Не впевнений.

³⁰³ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці Комісії для вивчення історії Західньо-Руського та Українського права. — Том III. — Київ, 1927; Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії Західньо-Руського та Українського права. — Том VI. — Київ, 1929.

Професор М. Слабченко не займався спеціально сфрагістикою. У своїй статті він не подав зображень чи хоч би докладних описів печаток запорожців, тому ми не знаємо на чому реально ґрунтовані ці відверто упереджені характеристики. Опрацьовані нами матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІАК не дають жодних підстав для подібних зневажливих оцінок, щодо запорозької сфрагістики. Опубліковані нами пам'ятки безперечно вказують на високий рівень геральдичного мистецтва на Запоріжжі у XVIII ст., на чому ми неодноразово наголошували.

Ще заплутаніша ситуація у І. Ситого з «печатками ... козацької старшини Слобідської України» (с. 343). Автор посилається на статтю В. Маслійчука, в якій однак жодної печатки не розглянуто, оскільки в ній йшлося виключно про герби. І зовсім оминати автору довелося комплекс печаток козацької старшини правобережного Гетьманату, очевидно, з огляду на те, що по-за нашими роботами³⁰⁴ жодних інших публікацій не цю тему не існує.

Говорячи про «печатки рядового козацтва» І. Ситий «трохи» перебільшує, коли стверджує, що він «залишається єдиним дослідником цих сфрагісів» (с. 347). Свого часу ми публікували найдавнішу відому на сьогодні печатку козака Війська Запорозького Сави Остаповича Скрилевича від 1620 р.³⁰⁵ А також цілий ряд печаток «рядового козацтва»³⁰⁶, зокрема, сфрагіс козака Михайлівської сотні Канівського полку Василя Валченка 1661 р.³⁰⁷, козака Стародубської сотні Василя Лосицького 1765 р.³⁰⁸ та ін.

³⁰⁴ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 197–198; *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну. — С. 396–397.

³⁰⁵ *Альфоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки. — С. 148, п. 653. І. Ситий, щоправда сумнівається чи ця печатка справді належала «рядовому козаку» і чи не використовував він сфрагіс «від свого попереднього соціального статусу» (с. 358, прим. 2). Думається, що якщо в документі особа прямо названа — «Сава Остапович Скрилевич козакъ Воиска его королевской милости Запорозкого», то немає жодних поважних підстав сумніватися, що це саме так. Що стосується «попередніх соціальних статусів», то здається автор мав би знати таку елементарну річ, що козацтво як верства, а згодом стан, формувалося саме з осіб, що змінювали «свої попередні статуси». За логікою автора, мабуть треба вилучити з козацтва майже всіх гетьманів і добру половину старшини XVII ст. на підставі зміни «попереднього соціального статусу».

³⁰⁶ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 187–201; *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну. — С. 384–402.

³⁰⁷ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 197.

³⁰⁸ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 192; *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну. — С. 455, 472 та ін.

Найдавнішою відомою І. Ситому печаткою з цієї групи є сфрагіс козака Наума Лобаса 1734 р. (с. 348), а решта проаналізованих ним печаток походить від другої половини XVIII — початку XIX ст. (с. 348–349). Зрозуміло, що подібне обмеження джерельної бази не могло не позначитися на адекватності висновків автора, у першу чергу щодо часу появи «печаток рядового козацтва». Так, він переконаний, що «рядове козацтво користується щонайменше з 30-х років XVIII ст. і до початку XIX ст., а пік їх застосування припадає на 1770–1780-ті роки. Це обумовлюється кількома факторами, зокрема, загостренням боротьби за землю між козацькою старшиною і рядовим козацтвом» (с. 358).

Для спростування цих висновків, наведемо для прикладу далеко не повний перелік подібних сфрагісів, що походять від другої половини XVII ст.: Михайла Олексієвича 1656 р.³⁰⁹, Стефана Трохимовича 1663 р.³¹⁰, Опанаса Пустовойського 1671 р.³¹¹, Григорія Мартиновича 1674 р.³¹², Якуба Білостоцького 1680–1690 рр.³¹³, Михайла Миколаєвича 1690 р.³¹⁴, Дениса Жуковського 1691 р.³¹⁵, Дмитра Яцевича 1694 р.³¹⁶ А для першої половини XVIII ст. цей список є незрівнянно довшим і він однозначно вказує, що саме на цей час, а не на другу половину століття «припадає пік їх застосування», який жодним чином не пов'язаний з «загостренням боротьби за землю» і тому подібною «класовою» боротьбою.

Зрозуміло, що й всі інші побудови І. Ситого стосовно іконографії, написів, матеріалу відбитків та ін. особливостей «печаток рядового козацтва» мають викривлений характер з огляду на явну хронологічну обмеженість, адже друга половина XVIII ст. була часом суттєвих перетворень в козацькій сфрагістиці³¹⁷. Описуючи печатку козака Дениса Івановича Ніжинця автор особливу увагу звертає на наявні в полі печатки ініціали, після чого робить пишномовний висновок — «перед нами нечисленний приклад ідентифікації через абрєвіатуру простого козака, а не старшини, як це було зазвичай. Яка самоповага пересічного українця! І це на останньому етапі існування козацької України» (с. 357). Однак, практика уживання козаками ініціальних печаток, навіть з зображенням родових гербів, не була рідкістю у другій половині XVIII ст. Для

³⁰⁹ ІР НБУВ, ф. 301, спр. 595 П, док. 170.

³¹⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57495.

³¹¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50467.

³¹² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62635.

³¹³ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14588; спр. 14631; спр. 14632.

³¹⁴ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14601.

³¹⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62428.

³¹⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14457.

³¹⁷ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 195–197.

прикладу наведемо сфрагісі сорочинського козака Якова Горстки 1751 р. (з ініціалами: АГ, та зображенням перехрещених стріли та шаблі в овалному щиті, під заборолом з трьома страусовими перами)³¹⁸, козака Костянтинівської сотні Григорія Матвіїва 1775 р. (з ініціалами: ГМ, та зображенням серця в супроводі двох шестипроменевих зірок в овалному щиті)³¹⁹, козака Стародубського полку Семена Кириловича Вариводи 1779–1786 рр. (з ініціалами: СВ, та зображенням герба у вигляді літери Х в овалному щиті)³²⁰.

Інше узагальнення І. Ситого стосовно того, що зміни в «малюнку печатки..., які відбулися в Україні у XVIII ст.» були зумовлені «сильним впливом російської сфрагістики» (с. 361), є суто умоглядним. Поява нових сюжетів в іконографії сфрагісів цього часу («вітрильники, вензеля, арматура, античні герої, народні мотиви тощо») є загальноєвропейським явищем, в чому не важко переконатися, якщо не страждати на «зайвий» москвоцентризм та не шукати в цьому примарного «відображення процесу розкладу староукраїнського суспільства» (с. 362).

Просто зворушують спроби І. Ситого подебатувати з М. Слабченко — «Підсумовуючи, можна сказати, що М. Слабченко значною мірою мала рацію, коли писала, що «рисунок малорусской печати не был выдержан и содержание его было самым разнообразным». Хоча на нашу думку, правильніше сказати, що «не выдержан» не малюнок, а ставлення до нього власника печатки» (с. 374). Гадаю, зайве доводити, що обидва автори, м'яко кажучи, «не мають рації».

Аналізуючи печатки міщан І. Ситий наполягає, що «на Лівобережній Україні вони фіксуються з XVII ст., а більш широко — у XVIII ст.», до того ж — «таких пам'яток небагато, що свідчить про пригнічене становище міщанства» (с. 446, 451). Між тим, навіть якщо не брати до уваги печаток київських міщан, найдавніші з яких відомі від зламу XV–XVI ст., то варто відзначити, що найдавніші міщанські сфрагіси з лівобережних теренів, що згодом увійшли до складу Гетманату, відомі ще від другої половини XVI ст. Приміром — печатка переяславського війта Германа Романовича 1589 р.³²¹ Для спростування тез про нечисельність міщанських печаток козацької доби та начебто «пригнічене становище міщанства» наведемо далеко не повний перелік відомих на сьогодні міщанських печаток самої лише другої половини XVII ст. — сосницького війта Сили

³¹⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62402.

³¹⁹ ІР НБУВ, ф. 61, спр. 1167.

³²⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52323; спр. 52326; спр. 52327; спр. 52328.

³²¹ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XVII a, Plik 56, st. 326.

Якимовича 1679 р.³²², седнівського міщанина Василя Басанця 1680 р.³²³, чернігівського вїта Григорія Якимовича 1680 р.³²⁴, любецького міського писаря Макара Романовича 1688 р.³²⁵, хорольського вїта Гната Медведенка 1690 р.³²⁶, мглинського вїта Осипа Окуленка 1690 р.³²⁷, мглинського вїта Кіндрата Савелевича 1691–1702 рр.³²⁸, новгородського вїта Олексія Григоровича 1696 р.³²⁹, почепського вїта Семена Севастьяновича Правди 1696 р.³³⁰ та ін.

Автор цілком безпідставно відніс до міщанських печаток сфрагіси київського ключника і городничого (1607–1633) Станіслава Вигури (Мигури) та київського генерального возного Радка Мироновського. У першому випадку на підставі помилкового визначення земського уряду городничого як міського (с. 446), а в другому — на тій підставі, що на відомому автору погано збереженому відтиску він побачив «зображення двох рук, що тримають арбалет (?), праворуч — розщеплена стріла, вістрям униз (?)» (с. 447). Насправді ж на печатках Радка Мироновського незмінно зображувався знак у вигляді літери М під хрестом, який видно на двох добре збережених відтисках 1586³³¹ і 1600 рр.³³²

Суттєві проблеми має автор і з опрацюванням церковної сфрагістики. Зокрема, він трактує сфрагіси духовенства як «посадово-службові печатки» (с. 508) та безпідставно вважає, що в церковній сфрагістиці козацького періоду «забрало часу для формування сфрагістичної традиції» (с. 512). А крім того наполягає, що використання гербів руськими церковними ієрархами є доволі пізнім запозиченням «практики ... яка побутувала у Польщі з XIV ст.» — «поєднання церковної та світської символіки на печатках ієрархів пояснюється також гербоманією, яка охопила і світську, й церковну шляхту після унії 1569 р.» (с. 493), або — «подібність українських та білоруських церковних печаток, що пояснюється ... перебуванням обох народів під покровом однієї держави — Речі Посполитої» (с. 494). І навіть пише, що «польсько-український гераль-

³²² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56243.

³²³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50787.

³²⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62457.

³²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62505.

³²⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14636.

³²⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50791.

³²⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52439; спр. 52440; спр. 52447; спр. 52449; спр. 52450; спр. 52451; спр. 52452; спр. 52453; спр. 52454; спр. 52455; спр. 52456; спр. 52457.

³²⁹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 18518, арк. 115.

³³⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 50507.

³³¹ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XVII, Plik 34.

³³² ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XXIV, Plik 11.

дичний і сфрагістичний симбіоз невинадковий, адже тривалий час українці й поляки були об'єднані в єдиній державі — Речі Посполитої» (с. 493) та про «переплетіння світського і духовного, православного і католицького» (с. 512).

Не будемо коментувати цілком фантазійні конструкції на зразок «церковної шляхти», «геральдично-сфрагістичного симбіозу», «переплетіння» та «гербоманії». Натомість, звернемо увагу на ту обставину, що гербові зображення на сфрагісах руських ієрархів з'являються вже у другій половині XIV–XV ст. Зокрема, на печатках луцького єпископа Арсенія 1366 р.³³³, митрополита київського та всієї Русі (1436–1458) та титулярного патріарха константинопольського (1458–1463) Ісидора 1462 р.³³⁴, луцького і острозького єпископа Никифора 1487 р.³³⁵ та пересопницького ігумена Лариона 1487 р.³³⁶ В «Хроніці Констанцького собору» вміщено зображення герба митрополита київського та всієї Русі (1415–1419) Григорія Цамблака³³⁷.

Від першої половини XVI ст. маємо гербові печатки митрополита (1534–1556) Макарія 1550 р.³³⁸, володимирських і берестейських єпископів Васіана 1508 р.³³⁹, Пахнотія 1521–1529 рр.³⁴⁰, Генадія 1542 р.³⁴¹, луцького і острозького єпископа Федосія Гулевича Воютинського 1545–1552 рр.³⁴², холмського і белзького єпископа Васіана Баки 1546–1552 рр.³⁴³, городецького архимандрита Антонія 1548 р.³⁴⁴, жидичинських архимандритів Арсенія 1534 р.³⁴⁵, Макарія 1543 р.³⁴⁶, та Іони 1544³⁴⁷ і 1545–1552 рр.³⁴⁸ А на деяких з цих сфрагісів бачимо поєднання агіографічних сюжетів з родовими гербами відповідних ієрархів, зокрема, на печатках

³³³ BCz, Perg. 254; MNK, Rkps 1482, Tom V, st. 6v.

³³⁴ Urkundenbuch des Stiftes Schlägl. — 2003. — S. 421.

³³⁵ AGAD, Perg. 7375.

³³⁶ AGAD, Perg. 7375.

³³⁷ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. — Augsburg, 1483. — F.125 v.

³³⁸ ANK, Zbiór Rusieckich, Pap. 20.

³³⁹ AGAD, Perg. 4782 b.

³⁴⁰ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka II, Plik 43; Plik 100.

³⁴¹ BCz, Perg. 850; Perg. 1168.

³⁴² AGAD, Perg. 7647; ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka V, Plik 3; Plik 30; Teka VII, Plik 2; Plik 79; BCz, Perg. 875; Perg. 876.

³⁴³ Wittyg W. Nieznana szlachta polska. — S. 341.

³⁴⁴ ANK, Zbiór Rusieckich, Pap. 18.

³⁴⁵ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg. 185.

³⁴⁶ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka IV, Plik 69.

³⁴⁷ MNK, Rkps 892, Tom I, karta 2.

³⁴⁸ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka V, Plik 3; Plik 30; Teka VII, Plik 2; Plik 79; BCz, Perg. 875; Perg. 876.

митрополита (1507–1521) Іосифа II Солтана 1514 р.³⁴⁹, митрополита (1534–1556) Макарія 1541–1549 рр.³⁵⁰, галицького, львівського та кам'янець-подільського єпископа Макарія Рафаловича Тучапського 1544–1548 р.³⁵¹, що було характерним прийомом для церковної сфрагістики цілої Європи, а не лише Польщі. Таким чином, використання руськими церковними ієрархами гербів та гербових печаток жодним чином не пов'язане з Люблінською унією, як вважає автор.

Цілком невірно І. Ситим описано герб «зображений на печатках 1700 р. та 1704 р. архієпископа київського, галицького та всієї Русі, архімандрита Києво-Печерського та Овруцького Ясона Смогоржевського» — «в картуші агнець. Картуш покладений на мантию. Над мантиєю — митра, обабіч — жезли. Угорі єпископський капелюх, від якого вниз спускаються шнури з китицями. До картуша підвішені два ордени. Навколо напис латиною» (с. 507). По-перше — митрополит (1779–1788) Ясон Юноша Смогоржевський не міг користуватися описаною печаткою у «1700 р. та 1704 р.», тобто ще до свого народження (1715 р.). Ці відбитки правильно датуються 1780 і 1784 рр.³⁵² По-друге — напис в легенді подано не «латиною», а польською мовою. По-третє — в описі герба практично жодний елемент не ідентифіковано правильно. В щиті зображено не «агнца» (ягня), а барана гербу Юноша, до якого належав митрополит. За щитом перехрещено не «жезли», а пастораль та меч. Угорі над всім знаходиться не «єпископський капелюх» (який зазвичай зображувався з 12 китицями), а власне архієпископський капелюх з 20 китицями. Ордені «підвішені» не «до картушу», а до орденської стрічки. До того ж автор не зміг визначити, що це хрести орденів Білого Орла і св. Станіслава. А над митрою — не помітив зображення архієпископського (двораменного) хреста.

Легенда на печатці Київської митрополії була: + ПЕЧАТЬ ·∴· ∴· ∴· КАПИТЪЛЫ ·∴· ∴· МЕТРОПОЛ ·∴· ∴· КІЕВЪСКОЙ, а не так як у І. Ситого: ПЕЧАТЬ * КАПИТЕЛИ * МЕТРОПОЛ * КІЕВЪСКОЙ (с. 492). З останнього явно видно, що автор не знайомий з терміном «капітула», замість якої з'явилася «капітель».

Аналізуючи печатки духовенства автор пише про опрацювання сфрагісів «за 1699–1798 рр. Географічно вони репрезентують усю Гетьманщину — від Погару до Ромен» (с. 502). Між тим, можемо легко

³⁴⁹ MNK, Perg. 76.

³⁵⁰ IP НБУВ, ф. 18, спр. 18, арк. 1; AGAD, Perg. 7616.

³⁵¹ IP НБУВ, ф. 18, спр. 7, арк. 1; ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 8.

³⁵² НКПІКЗ, А-89; А-170; Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. — Київ, 2002. — С. 118, 206.

розширити відповідну хронологію та географію (принагідно зазначивши, «від Погару до Ромен» це явно не «вся Гетьманщина»), назвавши знайдені нами печатки стародубського протопopa Андрія Ярошевського 1669 р.³⁵³, ігумена Межигірського монастиря Федора Васьковського 1672³⁵⁴ і 1673 рр.³⁵⁵, ігумена Мгарського монастиря Макарія Русиновича 1685 р.³⁵⁶ та ігумена Лазаря Буйкевича 1689 р.³⁵⁷

В цілому, для робіт І. Ситого властива дуже прикра риса — він ніколи не вносить правки в уже опублікований матеріал, навіть якщо нові знахідки дають для цього підстави. Те що це не випадковість, а принципова позиція, впливає з його реакції на внесені правки в описи і зображення печаток, які вперше були опубліковані нами ще в студентські роки — «чи правильно О. Однороженко прочитав зображення? Адже має з цим проблеми, що сам і визнає» (с. 129). Ця «резюме» стосується наших наступних зауваг — «Викладений у даному повідомленні матеріал є доповненням до брошури автора «Козацькі часи: полкові, сотенні, міські й містечкові печатки. — Харків, 1998». Доопрацювання фондів полкових і сотенних канцелярій ЦДАК дозволило зробити кілька суттєвих доповнень і уточнень до згаданої роботи, а також вирішити деякі спірні питання» та «Що стосується печатки, яка описана в брошурі, як печатка Баришівської сотні, то віднайдений А. Гречилом більш якісний її відбиток дає змогу зробити кращий прорис з неї і дати іншу інтерпретацію зображенню в полі цієї печатки, а також дещо по іншому ідентифікувати її»³⁵⁸.

І. Ситий побачив у цьому страшний кримінал, з огляду на що мусимо наголосити — вносити постійні правки і уточнення це неминуча процедура в роботі зі сфрагістичним матеріалом. Річ у тім, що в більшості випадків дослідник має справу з неякісними відтисками (частково пошкодженими, стертими або невиразними), тому знахідка більш якісного відбитка тієї самої печатки просто мусить бути підставою для відповідних корекцій. Для прикладу можемо навести, скажімо, сотенні печатки Чернігівського полку — більшість з них відомі за сотнями відтисків, але серед них практично немає добре збережених, відповідно інформацію про іконографію та легенди цих печаток доводиться збирати буквально по шматках. Прикметний приклад з найдавнішою печаткою Києва, щодо

³⁵³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 62634.

³⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 13989.

³⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 13994.

³⁵⁶ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14205.

³⁵⁷ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 14012.

³⁵⁸ *Однороженко О.* Сотенні і міські печатки Лівобережної України XVIII ст. // Слов'янський мілітарний альманах. — Полтава, 2001. — Травень. — С. 40–41.

зображення і напису на якій велися тривалі дискусії³⁵⁹, в центрі яких перебував всього один невиразний відбиток. Віднайдення цілої серії відтисків цієї печатки від XVI — середини XVII ст. дозволило вирішити всі спірні питання та внести відповідні правки³⁶⁰. Інший приклад — майже сотня відтисків печатки князя Януша Антонія Вишневецького від 1704–1705 рр.³⁶¹, серед яких жодного в задовільному стані, що і не дозволило повністю відчитати її легенду. Звичайно ж ми завжди вносили правки у свої попередні роботи і плануємо за потреби робити це й надалі, замість того, щоб створювати ілюзію власної непомильності, як це робить І. Ситий.

Ще однією загальною, і дуже прикметною, рисою робіт автора є намагання оперувати текстами, які здається просто випадково потрапили йому на очі, які не мають найменшого стосунку до козацької сфрагістики, але в яких зустрічається ключове слово «печать». Таке враження, що автор просто скористався з пошукової системи в інтернеті, й настигував звідти «всякої всячини» за заданим терміном, яку потім «органічно» інтегрував у текст власної книги. Так, І. Ситий дає розлогу (на цілу сторінку) цитату зі статті Г. Курбанова про виготовлення печаток у Бухарі (с. 91–92), яку супроводжує абсолютно бездоказовим твердженням — «Метод історичних аналогій дозволяє нам проникнути у деталі власне виготовлення печаток. Така інформація є стосовно бухарських майстрів печатних справ. Думаємо, що українські золотарі теж користувалися подібними технологіями». Думаємо, що якби І. Ситий трохи постарався він би без зайвих зусиль знайшов аналогії значно ближче ніж у далекій Бухарі. Для прикладу наведемо декілька статей зі «Сфрагістичного щорічника», в яких йдеться про виготовлення печаток на українських теренах в XVI ст.³⁶²

В іншому місці автор наводить розлогу цитату про перстень короля франків другої половини V ст. Хільдерика I (с. 125–126), «глибокодумно»

³⁵⁹ *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827–831; *Білоус Н.* Київ. — С. 142–143; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — Київ, 1977. — С. 115; *Гречило А.* Герб міста Києва. — С. 86–87; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 25; *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва // Архіви України. — Київ, 1980. — № 3. — С. 64; *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — S. 487, n. 103.

³⁶⁰ *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — С. 279; *Білоус Н., Однороженко О.* Печатки та герби міста Києва. — С. 123–124.

³⁶¹ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 138, арк. 17–94.

³⁶² *Александрович В.* Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 року // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 313–317; *Безпалько В.* Справа 1581 року про фальшування печаток у записах книг Луцького гродського суду // Сфрагістичний щорічник. — Випуск I. — Київ, 2011. — С. 318–326.

підсумовуючи — «Наведена цитата є яскравим зразком використання даних сфрагістики для широких історичних узагальнень, вказує на спорідненість процесів розвитку печаток на теренах Європи, як на її Заході так і Сході». Ну хіба що дуже «широких».

З цього ж розряду наступний приклад — «Для порівняння наводимо зразок жіночої печатки з Західної Європи: “Матерью четвертого наследника — Хильперика — была сестра Ингонды Арнегонда (её кольцо с надписью “ARNEGUNDIS REGINE” найдено в богатой женской усыпальнице второй половины VI века под монастырской церковью Сен Дени)”» (с. 314). Справді, «пізнавальне» порівняння.

Зображення вершника на військовій печатці часів гетьмана Юрія Хмельницького автор порівнює з еламськими печатками VII–VI ст. до н.е. та монетою скіфського царя Атея, який на думку І. Ситого правив у VI ст. до н. е. (с. 138), насправді — у IV ст. до н. е. Хоч, у даному випадку напрошується зовсім інша аналогія — з гербом Погоня Великого князівства Литовського і Руського, геральдична традиція якого прямо передувала козацькій геральдиці, але чомусь пройшла повз увагу І. Ситого.

Аналізуючи використання розділових позначок на державних печатках, передусім хрестиків і зірочок, автор намагається пояснити їх символіку за допомогою розлогих цитат, які жодним чином не стосуються цього питання ні хронологічно, ні тематично (с. 176–177). Разом з тим, автор наголошує, що «і хрести, і зірки на печатках віддзеркалювали характерний для українців світогляд» (с. 176), попри те, що використання цих розділових позначок характерне для цілої європейської сфрагістики на протязі всіх етапів її розвитку від раннього Середньовіччя. Що в цих позначках автор побачив специфічно «українського» наразі незрозуміло.

Розповідаючи про практику використання особистої печатки монарха в Західній Європі автор цитує в російському перекладі таку «авторитетну» роботу зі сфрагістики як «Певеріл Пік» Вальтера Скотта — «Герцог подошёл к королю и хотел было помочь ему, Карл отверг его помощь, сделал всё сам и запечатал пакет своим перстнем-печаткой». На додачу, головного героя цього «пізнавального» дійства, короля Англії та Шотландії (1660–1685) Карла II, автор титулує «королем Великої Британії». Яким чином цей король міг правити державою, утвореною лише через 22 роки після його смерті, знає мабуть тільки І. Ситий.

Названий твір Вальтера Скотта тішиться особливою увагою автора. В іншому місці він подає величезну цитату (с. 362–363, прим. 2), що мала проілюструвати думку І. Ситого про схожість процесів «розкладу старого суспільства, укріплення нових цінностей» та «капіталізації господарства» в Гетьманщині та Англії. Намагаючись виправдати доцільність цитування сатиричної розповіді шотландського письменника про неналежне став-

лення молодого графа до родового герба і печатки, І. Ситий «вважає використання цитати з художнього твору коректним, адже В. Скотт як особистість сформувався у XVIII ст. і був знайомий зі сфрагістичною практикою того часу й добре знав історичні джерела» (с. 363). Можливо Вальтер Скотт (1771–1832) і «сформувався як особистість» у XVIII ст. (наприкінці його), але ж події описані у «Певеріл Пік» мали відбуватися протягом 1660–1678 рр., що ні як не тягне на «того часу». Але, насправді, вже самі елементарні знання зі сфрагістики XVII ст. мали б переконати І. Ситого, що описана «добре знайомим зі сфрагістичною практикою того часу» Вальтером Скоттом ситуація попросту неможлива, адже графиня не могла вимагати від молодого графа затвердження офіційних документів печаткою його покійного батька! Але у намаганні довести переваги «белетристики» над науковим дослідженням автора охоплює справжній азарт і він навздогін подає майже півсторінкову цитату Джорджа Тре-вельяна про те як Шекспір описував «положення и характер женщины времён Елизаветы» (с. 363). Очевидно, в уявленні І. Ситого британська історіографія зі сфрагістики настільки убога, що не залишає іншого вибору як позичати «приклади та аналогії» виключно з творів Вальтера Скотта.

Намагання І. Ситого залучити до свого дослідження матеріали руської сфрагістики XI–XII ст. призводять до появи протиріч буквально на сусідніх сторінках. Так, автор стверджує, що «іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини» (XI–XIII ст.) (с. 126), а вже на наступній сторінці — «пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречна, бо багато чого просто забулося» (с. 127). На довершення, останнє спостереження І. Ситий намагається підкріпити наступним «авторитетним» джерелом — «Про це свідчать рядки з поеми Івана Домбровського “Дніпрові камені” (насправді “камені” — давньоіталійські божества — *О.О.*) 1619 р.: “Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!”».

Описуючи зображення на великій печатці гетьмана Івана Виговського, яку І. Ситий цілком безпідставно відніс до категорії державних (військових) печаток, автор чомусь вважає особистим гербом гетьмана лише зображення в щитку на грудях орла. Насправді особистим гербом Івана Виговського є все зображення в полі печатки. І. Ситий безуспішно б'ється над причиною наявності орла в гербі гетьмана і доходить висновку, що «поява орла на печатці не випадкова», виявляється — «з давніх часів орел вважався царем птахів», і далі розповідає про Юпітера, Рим і Вавилон, Чеха, Леха і Руса, євангеліста Іоанна і блаженного Ієроніма, Карла Великого і Кнута Великого, Палеологів і звичайно Москву «третій Рим». Все це з посиланням на таке «авторитетне» геральдичне джерело як «История Европы» (так у автора) Нормана Девіса (с. 137).

Між тим, орел на гербі Івана Виговського з'явився дійсно «не випадково», але сталося це не тому, що «орел цар птахів», а внаслідок удостойнення родового герба королівським привілеєм від 13 листопада 1658 р., відповідно до якого за заслуги гетьмана перед Річчю Посполитою його герб доповнювався зображенням білого коронованого орла Корони Польської, девізом «PRÆMIUM VIRTUTIS» та зображенням у нашоломнику білого голуба, що тримає в дзьобі оливкову галузку, на означення укладання Гадяцької угоди. Перед нами класичний для європейської геральдики того часу приклад удостойнення герба через додавання до родового герба елементів монаршого. Детально це питання розглянуто в одній з наших статей³⁶³.

Деякі пасажі в книзі І. Ситого дійсно вражають своєю «глибокдумністю». Приміром, автор задається питанням — «Хто й де виготовляв державні печатки?», на що дає «вичерпну» відповідь — «Як правило, цим займалися золотарі українські або іноземні». Цікаво, на думку І. Ситого, які ще могли бути майстри, крім «українських або іноземних»? Невже «марсіанські»?

В іншому місці, порівнюючи практику уживання державних печаток у Речі Посполитій та Гетьманщині, автор робить ціле «відкриття» — «А от у Польщі коронні печатки трактувалися як символ державної влади, тому їх публічно знищували під час поховального обряду померлого монарха» (с. 162). З цього пасажу випливає, що на думку автора державні печатки Гетьманщини не були «символами державної влади», раз їх не знищували після смерті гетьмана, а передавали наступнику. А також — що, скажімо, корону, скіпетр, коронаційний меч чи державу польських королів також не варто розглядати як «символи державної влади», оскільки їх не знищували слідом за коронними печатками. Насправді практика знищення названих державних печаток після смерті правителів, пов'язана з тим, що на цих сфрагісах зазначалося їх ім'я, в той час як на військових печатках Гетьманату вказувалася лише їх державна приналежність, тому у наступних гетьманів не виникало проблем з використанням військових печаток виготовлених за попередників.

Цілковитим непорозумінням є твердження І. Ситого, що «до мало-вивчених проблем української державної сфрагістики належать сюжети, пов'язані з іноземними відповідниками державних печаток наших безпосередніх сусідів, молдаван» (с. 184). По-перше сфрагістика Молдавського господарства не є «іноземною», оскільки належить в рівній мірі як до «наших безпосередніх сусідів, молдаван», так і до нас. Населення Мол-

³⁶³ *Однороженко О.* Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини. — С. 507–518.

давського господарства у різні часи складалося від 1/4 до 2/3 з етнічних українців (русинів), а деякі колишні землі цієї держави нині входять до складу України (Південна Бесарабія (Буджак), Північна Бесарабія (Хотинщина), Північна Молдавія (район Герца), Північна Буковина). По-друге, вже що-що, а сфрагістика Молдавського господарства явно не належить «до маловивчених проблем», ні в румунській і молдавській, ні в українській історіографії. Щодо останньої, достатньо назвати лише видання найбільш повного на сьогодні каталогу молдавських державних печаток другої половини XIV — першої половини XVI ст.³⁶⁴, ґрунтовні статті присвячені початкам молдавської державної сфрагістики і геральдики³⁶⁵, монографічне дослідження по родовій геральдиці та особовим печаткам середньовічного молдавського нобілітету³⁶⁶, огляд використання гербів і печаток у контексті функціонування державних інституцій та соціальної еліти Молдавського господарства³⁶⁷. І це не рахуючи постійного використання молдавських сфрагістичних пам'яток при з'ясуванні різноманітних аспектів розвитку української (руської) сфрагістики і геральдики.

Повною загадкою є наступне спостереження І. Ситого — «Геральдичні фігури печатки Георгія Дуки також мають «спільників» на українських печатках, зокрема: голова бика — на печатці Прилук, булава — на печатці Лубен, зірки, хрести, півмісяць — на печатці Генерального військового суду. Чимало схожих фігур бачимо й на печатках козацької старшини» (с. 187). Що хотів сказати автор? Що на іконографію господарської печатки вплинули зображення на козацьких сфрагісах? Чи навпаки? Якщо це просто порівняння, то І. Ситий без зайвих зусиль міг би знайти більшість названих «спільників» у сфрагістиці Польщі, Угорщини, Чехії, Німеччини й більш віддалених країн. Варто додати, що на міських печатках Лубен ніколи не зображувалася булава, якщо ж автор мав на увазі печатки Лубенського полку, то на них також немає булави, лише пірнач.

³⁶⁴ *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — С. 65–71, 208–227.

³⁶⁵ *Михайлина Л., Однороженко О., Пивоваров С.* Печатка воєводи Богдана. Сфрагістичні знахідки з городища XIV ст. в с. Зелена Липа та їх значення для вивчення історії формування державної геральдики Молдавського господарства // Сфрагістичний щорічник. — Випуск IV. — Київ, 2013. — С. 119–142; *Алфьоров О., Однороженко О.* Печатка воєводи і господаря Стефана I // Сфрагістичний щорічник. — Випуск IV. — Київ, 2013. — С. 143–157.

³⁶⁶ *Однороженко О.* Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. — Харків, 2008. — 156 с.

³⁶⁷ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта. — С. 159–183.

Утім, І. Ситий на цьому не зупиняється а йде далі у своїх компаративістських «студіях». Він порівнює печатку Георгія Дуки з великою коронною печаткою часів короля «Яна-Казимира» (очевидно, Яна II Казимира) — «Не можна оминати також і спільних рис..., зокрема — великі розміри, корона, вирізьблення дати біля корони, складність, багатосюжетність малюнка» (с. 187). В чому цінність цього спостереження, якщо подібні риси притаманні ледь не всім державним (королівським, герцогським, князівським, маркграфським і графським) печаткам тогочасної Європи? І чи варто на цій підставі наполягати, що «державні печатки трьох сусідніх народів мають багато спільних рис, що свідчить про широкі етнокультурні контакти» (с. 187)? Думається, що для таких безапеляційних і «глибоких» висновків наведених вище «спостережень» явно замало.

Але верхом компаративістики є наступний висновок автора — «Слід зауважити використання сусідніми етносами — українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами — одних і тих самих гербових емблем: зірок, місяця, зброї. Така схожість пояснюється тим, що названі народи мешкали в межах Великого Кордону, який поділяв Європейську та Східну цивілізації. Отже, ці етноси перебували в єдиному етнокультурному, політичному та соціально-економічному просторі, де відбувалися як протистояння, так і контакти Сходу і Заходу, взаємозбагачення культур, що й віддзеркалює сфрагістична символіка» (с. 291). Для початку цікаво було б подивитися на «гербові емблеми» турків і татар, народів, що ніколи не мали власної геральдичної традиції. Не менш цікаво також було б дізнатися, які ще «гербові емблеми» та «сфрагістичну символіку», крім спільних для цілої європейської геральдики фігур «зірок, місяця, зброї», уживали перелічені народи, що підтверджували б заявлені «єдиний етнокультурний, політичний та соціально-економічний простір», «взаємозбагачення культур» та особливо «віддзеркалення».

На останок мусимо сказати, про речі зовсім неприємні. Звичайно, вже саме послідовне ігнорування І. Ситим опублікованих нами робіт і введених до наукового обігу матеріалів є науково некоректним, так само як і відверті пересмикування при з'ясуванні дискусійних питань, але, що є цілком незрозумілим, так це використання автором чужих матеріалів і думок без належних посилань, що дуже скидається на плагіат. Тим більше незрозумілий, що, попри все, доробок І. Ситого у галузі сфрагістики є достатньо значним і його книга нічого не втратила б від того, якби він зазначив звідки саме взято той чи інший текст чи спостереження, а не привласнив їх собі.

Розповідаючи про опис Григорієм Граб'янкою найдавнішої військової печатки автор зазначає, що «враховуючи час створення його літопису —

1710 р., можна вважати, що Григорій Граб'янка подав опис гетьманської печатки доби Івана Мазепи. На це, зокрема, вказує зазначений в описі «козацький рог с порохом кули меючий». За нашими спостереженнями, вперше ця деталь з'являється лише на печатці Павла Тетері 1663 р.» (с. 15), посилаючись при цьому на одну зі своїх публікацій, в якій жодного подібного «спостереження» не знаходимо,³⁶⁸ натомість воно розгорнуто озвучене, як у нашій монографії³⁶⁹, так і у спеціальній статті, що присвячена цій проблемі³⁷⁰.

Прикметно, що І. Ситий запозичив ці спостереження навіть не осмисливши їх належним чином. Так, в іншому місці він зазначає, що «у 1576 р. польський король Стефан Баторій надав Війську Запорозькому печатку з гербом» (с. 121), і далі — «польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. герб Війську Запорозькому — зображення козака, озброєного рушницею та шаблею» (с. 122), або — «На жаль, ми не маємо реального відбитка печатки 1576 р.» (с. 130), також — «згадка про першу печатку 1576 р. вказує на те, що вона разом з іншими клейнодами була виготовлена у Варшаві» (с. 160–161), нарешті — «у 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом» (с. 198). Тобто автор вважає «Баторієве надання» не вигадкою пізніших літописців, а реальною подією, всупереч фактам, які наведені в наших роботах, з якими автор щоправда не дискутує і навіть не згадує.

Розповідаючи про зміни в сфрагістиці Запоріжжя середини XVII ст. І. Ситий зауважує — «За непрямыми даними, саме у цей час виникає характерна ознака кошових печаток — зображення списа... Імовірно, що у такий спосіб січовики намагалися засвідчити свою окремішність від городових козаків. Торкнулося це й напису на печатці, де з'явилися слова “СЛАВНОГО” та “НИЗОВОГО”» (с. 198–199). Жодних посилянь, на те що ці висновки, до того ж у розгорнутішому вигляді, були сформульовані значно раніше в наших роботах³⁷¹, І. Ситий не робить.

³⁶⁸ Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак. — 2001. — Ч. 23. — С. 4.

³⁶⁹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика. — С. 31–34, 38.

³⁷⁰ Однороженко О. «Divina Providencia anno 1576: sigillum Ucrainia»: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва» 11–12 жовтня 2007 р. — Запоріжжя, 2007. — С. 123–138.

³⁷¹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика. — С. 37–38 («З огляду на використання старого запорозького герба новим політичним організмом, зорганізованим на «городовій Україні», Запоріжжя змушене було внести певні корективи в зображення власного герба для запобігання використанню однакових гербів різними державними утвореннями. На Запоріжжі дану проблему вирішено шляхом додавання до старого

Згадуючи про використання у легенді державної печатки часів гетьмана Пилипа Орлика слова «СЛАВНОГО», автор робить висновок про «явний реверанс у бік запорожців, які були його головною військовою опорою», з посиланням лише на свою роботу 2011 р. (с. 174), хоч ще у монографії 2009 р. ми вказували, що «На печатці часів Пилипа Орлика поруч з назвою Війська Запорозького присутнє слово Славного, в чому можна вбачати вплив Війська Запорозького Низового (в офіційній назві якого на державних печатках, починаючи від другої половини XVII ст., незмінно знаходимо визначення: Славного), яке було союзником гетьмана в антимосковських змаганнях»³⁷².

На с. 75–77 І. Ситий розлого цитує документи зі справи про утримання омельницьким сотником Григорієм Остроградським сотенної печатки в приватному помешканні 1749 р., про виготовлення фальшивої печатки майстром з Печерська 1767 р., про виготовлення печаток для установ Новгород-Сіверського намісництва 1782 р., про виготовлення печаток для установ Чернігівського намісництва 1783 р., указ Чернігівського намісницького правління в Городницький повітовий суд з приводу виготовлення печаток для установ Городницького повіту 1783 р., з посиланням на відповідні справи у фондах ЦДІАК, які І. Ситий ніколи не опрацював, і які «позичені» з нашої монографії³⁷³, але без жодних посилань.

Подібну ситуацію маємо і з «циткуванням» І. Ситим «Справи про виготовлення печатки для Київської губернської канцелярії від 1 квітня 1766 — 1 лютого 1767 рр.» (с. 194–195), повний текст якої був свого часу опублікований нами³⁷⁴, утім жодної згадки про це в тексті «Козацької України» відшукати не вдалося.

Читаючи книгу І. Ситого не важко помітити, що йому явно бракує влучних узагальнень — коли справа торкається описів та перерахунків це ще куди б не йшло, хоч і з валом помилок і неточностей, але коли стає питання зробити узагальнюючі висновки або спостереження на підставі розглянутого матеріалу, то народжуються справжні перли, прикладів яких ми вдосталь навели вище. Автор, очевидно, десь відчував цей недолік, тому вирішив виправити його «елегантним», але перевіреним, способом —

запорозького герба зображення спису, що мало символізувати прикордонне розміщення Низової держави»), 41 («На печатці від третьої чверті XVII ст. частково зафіксовано зміни в назві Запорозької держави, які відбулися з початком Козацької революції середини XVII ст. — додано слово “Славного”»).

³⁷² Однороженко О. Козацька територіальна геральдика. — С. 41, 73.

³⁷³ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика. — С. 348–354 (док. 7), 379–380 (док. 17), 389–391 (док. 27), 394–396 (док. 31), 394 (док. 30).

³⁷⁴ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика. — С. 373–379 (док. 16).

запозиченням цитат з публікацій інших дослідників. Що в принципі не було б великою проблемою, якби не одне «але» — І. Ситий не поси- лається на джерела з яких «позичає» відповідні цитати. Найбільш ха- рактерною у цьому плані є півсторінкова цитата, якою автор починає один з найбільших підрозділів своєї книги — про «Печатки генеральної та полкової старшини» (с. 270). Не важко переконатися, що вона більше ніж на половину дослівно повторює два фрагменти нашої узагальнюючої статті з козацької геральдики 2006 р.³⁷⁵ Ці фрагменти склеєно в один, іноді з незначним, а іноді з більш суттєвим редагуванням. Подаємо для порівняння обидва тексти, підкреслюючи місця з їх повним співпадінням:

<p>Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва. — С. 187–188:</p>	<p>Ситий І. Козацька Україна. — С. 270:</p>
<p>Українська національна революція XVII ст. <u>значною мірою змінила стару соціальну структуру українського суспільства і започаткувала новий суспільний поділ, який сформувався не одразу, а пройшов тривалий шлях становлення та розвитку.</u> Протягом <u>другої половини XVII ст.</u> продовжувався <u>процес кристалізації та формування панівної верстви — української козацької старшини, яка прийшла на зміну старому суспільному проводу.</u> Нова еліта поступово <u>відмежовувала себе від решти народу різноманітними привілеями і все виразніше перетворювалася на замкнену верству...</u> <u>Ця нова соціальна верхівка використала герби в той самий спосіб, що й свого часу велика магнатерія середньовічної Європи, — як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї належності до панівної суспільної верстви.</u></p>	<p>Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. <u>значною мірою змінила стару соціальну структуру українського суспільства і поклала початок новому суспільному поділу, який сформувався не відразу, а пройшов через тривалий етап становлення і розвитку.</u> Усю <u>другу половину XVII ст.</u> відбувався <u>процес формування і кристалізації панівного прошарку — української козацької старшини, яка прийшла на зміну старому суспільному проводу.</u> Нова еліта поступово <u>відмежовувала себе від решти народу різноманітними привілеями і дедалі виразніше перетворювалася на замкнену в собі соціальну верству.</u> Ця <u>нова верхівка потребувала, поруч із фактичними перевагами, також засобів зовнішнього вияву свого панівного становища.</u> Однією з таких ознак привілейованості були <u>герби, які козацька старшина широко використала як свідчення своєї приналежності до панівної суспільної верстви.</u></p>

³⁷⁵ *Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Том II. — Київ, 2006. — С. 178–179, 187–188.*

Саме герб, як зовнішній атрибут соціальної ідентифікації, як ознака привілейованого статусу, найбільше надавався до використання в якості засобу підтвердження цих козацьких претензій на вольності.

Герби в тогочасному суспільстві міцно асоціювалися з соціальним імунітетом, привілейованістю і особистою свободою, тому головним призначенням гербів у козацьку добу було їх використання в ролі зовнішніх атрибутів соціальної ідентифікації.

Підведемо невтішні висновки. Ні сама концепція книги І. Ситого «Козацька Україна», ні її реалізація не можуть бути визнані хоч скільки-небудь задовільними. Автору бракує ґрунтовних, а іноді й самих елементарних, знань з історії України та Центрально-Східної Європи, багато в чому — навіть початкових знань з геральдики та палеографії, навіть у сфері сфрагістики помітні відчутні лакуни. До цього додається незнання або тенденційне ігнорування попередньої історіографії, а також оперування хоч і значною, але обмеженою джерельною базою. Всі ці проблеми на тлі абсолютно безпідставної претензійності та апломбу створюють доволі непривабливу картину, що виразно позначилося й на загальних висновках (с. 518–522), практично жоден з яких не може бути прийнятий.

Адже, «актові традиції козацької держави склалися» не «під впливом документа Речі Посполитої, пізніше, у XVIII ст. — Російської держави» (с. 518), а передусім — на основі руської (української) актової традиції XIV — першої половини XVII ст. «На появу печатки Війська Запорозького» не впливав «процес гербоманії, який охопив Річ Посполиту у другій половині XVI — на початку XVIII ст.» (с. 518), а «Баторієва легенда», на яку постійно посилається І. Ситий шукаючи витоків козацької геральдики, не мала під собою жодного реального ґрунту, а була витвором уяви пізніших літописців. Найдавніші печатки козацької старшини відомі не від «середини XVII ст.» (с. 518), а від останньої третини XVI ст. «Інші різновиди сфрагісів з'являються» не «в останній третині XVII ст. та протягом XVIII ст.» (с. 518), а здебільшого в середині XVII ст., а іноді й у першій його половині. Так само й «розквіт козацької сфрагістики припадає» не «на кінець XVII — першу половину XVIII ст.» (с. 518), а охоплює собою і всю другу половину XVII ст.

Всупереч наполяганням І. Ситого ніколи не існувало жодних «січових печаток» (с. 518), лише — державні (військові) печатки Запоріжжя, а ці останні, очевидно, не мали відношення до «різновидів печаток Гетьманщини» (с. 518). Церковні печатки козацького періоду не «мали безперервної тяглості від часів Київської Русі, а глибше — від Візантії» (с. 518). Їхній зміст має набагато більше спільного з відповідними сфрагістичними комплексами Великого князівства Литовського і Русь-

кого та Речі Посполитої. До практики «*caementa sigilli*» не належали випадки користування «успадкованими печатками та кількома сфрагісами одночасно» (с. 519). Практика коли «урядовці тимчасових посад ... користувалися печатками осіб, яких вони заміщували, або своїми печатками, яких уживали на попередній посаді» зовсім не ілюструє тезу і не «віддзеркалює процес становлення Української держави» (с. 519), адже, приміром, подібна практика широко побутувала у діловодстві Речі Посполитої протягом цілих XVII–XVIII ст., що очевидно не є «віддзеркаленням процесу становлення» річпосполитської держави.

Автор абсолютно помиляється коли стверджує, що «для середнього прошарку старшини, рядового козацтва, міщанства, дрібних службовців, парафіяльного духовенства зображення й написи на ній [печатці] особливого значення не мали ... виняток становлять представники генеральної та полкової старшини» (с. 519). Однак, на сфрагісах представників цих груп другої половини XVII — першої половини XVIII ст. бачимо в основному ті ж таки родові герби та ініціали імен та прізвищ, як і у разі з генеральною та полковою старшиною. Якщо ж автор має на увазі сфрагіси другої половини XVIII ст. (з якими він здебільшого й зумів ознайомитися), для яких характерним є часте вживання негербових сюжетів, то в цей період вони не рідкість і серед «представників генеральної та полкової старшини». Останні, крім того, не «додержувалися шляхетських сфрагістичних традицій у зображеннях і написах» (с. 519), як зазначає І. Ситий.

Козацька сфрагістика, і тим більше геральдика, була відчутно новим і оригінальним явищем, у порівнянні як з середньовічною руською, так і з річпосполитською геральдичними та сфрагістичними комплексами. І вона зовсім не «комплектувалася» з «польсько-литовської, південно-східної (Молдова, Туреччина, Кримське ханство), а із середини XVIII ст. і російської емблематики» (с. 520). Лише від середини XVIII ст. козацька старшина під впливом багатьох обставин почала масово використовувати на печатках зображення річпосполитських гербів, як польського, так і руського походження.

В цілому для козацької сфрагістики найбільш характерним було використання самобутніх козацьких родових гербів, переважно з мілітарним змістом. А зовсім не «догербових печаткових знаків українських князів та боярства XIV–XVI ст.» (насправді й князі й бояри користувалися у цей час цілком звичайними гербами, а не «догербовими знаками»), «польських гербів» чи «християнської емблематики», і тим більше — «арабських, грецьких написів» (с. 520).

Немає підстав стверджувати, що «значний вплив на форму печатки мали художні стилі, що панували в Україні у XVII–XVIII ст., бароко та рококо» (с. 520), адже основні форми українських сфрагісів («кругла,

овальна та восьмикутна») були широко уживані в українській сфрагістиці упродовж цілого XVI ст. — добу Ренесансу. Інші висновки І. Ситого являють собою або констатацію загальновідомих фактів, як то — «прискорення інкорпораційних процесів» чи «тенденції до соціального розширення» (с. 521), або мають суто оціночний характер, як приміром — «набуває свого апогею традиція високохудожнього оздоблення печатки» чи «має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення Гетьманщини» (с. 521–522), що не мають жодного самостійного наукового значення.

* * *

Написання нашої рецензії на роботу І. Ситого забрало забагато часу. І це при тому, що за браком місця ми не наводимо і не обговорюємо виявлені нами численні дрібніші неточності а також спірні питання, особливо ті, які щедро розсипані по «Додатках». Всі вони обов'язково будуть нами віднотовані та прокоментовані у наступних узагальнюючих роботах з козацької геральдики та сфрагістики.

Нам дещо жаль витрачених зусиль, які можливо краще було б спрямувати на якісь інші студії. Але наша дискусія з автором з проблем козацької геральдики та сфрагістики останні роки почала все більше нагадувати діалог «глухого з німим». Ми неодноразово звертали увагу І. Ситого, особливо після виходу його рецензії 2010 р.³⁷⁶, на некоректність, а іноді й на неприпустимість, уживаних ним «підходів» до ведення дискусії — свідомих перекручень, упередженості, ігнорування та ін. Але те, що ми свого часу не відреагували на цілком некоректну рецензію письмовою відповіддю, імовірно створило ілюзію у нашого опонента, що нам нічого сказати по-суті питань, які стосуються козацької геральдики та сфрагістики.

Всі хто ознайомився з нашими роботами з цієї та інших тематик міг легко помітити, що зазвичай ми уникаємо «реєстрування» помилок інших дослідників або гострих оцінок, якщо справа не стосується відвертої «халтури». Уникали подібних зауважень ми і щодо робіт І. Ситого, адже введений ним у науковий обіг матеріал справді має важливе значення. Тому з прикрістю мусимо визнати, що підняття градусу дискусії є для нас цілком вимушеною мірою — остання робота І. Ситого виконана такими методами і стилем, й містить такі висновки, помилки й недоліки, водночас з такими захмарними претензіями на «всебічність» та «вичерпність», що без масштабного обговорення всіх заторкнутих автором питань годі сподіватися на належне осмислення, чим же були насправді козацька сфрагістика і геральдика.

³⁷⁶ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2010. — С. 486–492.